

Tartu Ülikool
Filosoofia teaduskond
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Irdhingejutelm Kihnu memoraatides
Bakalaureusetöö

Jaan Sudak
Juhendaja Merili Metsvahi

Tartu 2012

Sisukord

Sisukord	2
Sissejuhatus	4
1 Usundilised jutud - muistend ja memoraat.....	6
1.1 Muistendi žanrikirjeldus	6
1.2 Muistendi liigikirjeldus	7
1.3 Tänapäeva muistend.....	8
1.4 Memoraat	8
1.5 Usundilised jutud loovad reaalsust	9
1.6 Usundiliste juttude kogumine	9
2 Välitööretked Kihnu saarel	11
2.1 2010. aasta välitööretk	11
2.2 2011. aasta välitööretk	12
3 Hingeusk eesti rahvausus	14
3.1 Oskar Looritsa hingekäsitus.....	14
3.2 Ivar Paulsoni hingekäsitus	17
3.3 Surnutega seotud mütoloogilised olevused Matthias Johann Eiseni teoses "Eesti mütoloogia"	19
3.4 Hingedeag eesti rahvakalendris.....	21
4 Hingeusk sugulasrahvaste juures	24
4.1 Hingeusk udmurdi rahvausus.....	25
4.2 Hingeusk liivi rahvausus.....	30
5 Hingeusk Kihnu saarel	35
5.1 Irdhingekujutelm matusekombestikus	35
5.2 Irdhingekujutelm rahvakalendris	42
5.3 Irdhingekujutelm unenägudes	44

5.4	Irdhinge kujudel kodukäijate näitel	52
5.5	Irdhinge kujudel väljaspool kodu ilmuvate surnute näitel.....	55
5.5.1	Kahutaguse mets.....	55
5.5.2	Lüllemägi.....	57
5.5.3	Saare keskosa.....	59
5.5.4	Surnuaed	59
5.5.5	Koolimaja	60
6	Kokkuvõte	64
7	Allikad.....	67
8	Summary	70

Sissejuhatus

Läbi aegade on inimkonna suurimateks mõistatusteks jäänud sünn ja surm – hinge saamine ning hinge lahkumine kehast. (Kõivupuu 2010: 105) Nii olen ka mina tundnud nende teemade vastu suurt huvi. Ülikooliõpingute jooksul olen keskendunud rahvaluule, eriti rahvausu uurimisele. Tulenevalt sellest on ajendatud ka teemavalik, mis on seotud surmakultuuri ja selle kaudu rahvausuga.

Teine oluline moment minu rahvaluule uurimise tee jooksul on seotud Kihnuga. See Liivi lahes asuv väikene saar (pindalalt veidi üle kuueteistkümne ruutkilomeetri) on paelunud oma kultuuri ning pärimuse elavuse ja ehedusega. Kihnu eluviis meenutab endiseid aegu, ta oleks justkui kõrvale jäänud moodsa maailma tehnoloogia kultusest ja pahelisusest. Rahvaluuleuurijale on Kihnu mugav uurimisobjekt, sest inimesed on seal lahed ning eripärasusi võrreldes argikeskkonnaga on palju. Nõnda olen valinud just sellelt saarelt korjatud pärimuse oma uurimistö aluseks.

Käesolev töö keskendub kihnlaste ettekujutusele tagasipöörduvatest surnutest, püüdes isikuliste usundiliste juttude ehk memoraatide kaudu konstrueerida ettekujutust kihnlaste irdhingejutelma. Töö aluseks on kahe välitööretke käigus kogutud intervjuud ning sekundaarkirjandus. Töö ei püüa analüüsida kihnlaste hingekujutelma tervikuna, vaid keskendub kujutlusele ilmutavatest surnutest ning selle kaudu irdhingest.

Irdhinge mõiste võttis kasutusele eesti rahvausu uurija Oskar Loorits, kelle järgi on inimesel palju erinevaid funktsioone kandvaid hingi. Irdhing on hing, mis võib kas inimese eluajal või pärast surma tema kehast lahkuda ja jätkata iseseisvat elu kas siinpoolsuses või siirduda teispoolsusesse. Esimesel puhul siirdub irdhing tavaliselt mõnda objekti ehk kehastub ümber, kuid ta võib jääda ka kehatuna tegutsema, mille tagajärjeks ongi end ilmutavad surnud. Irdhing on seotud kehaga, mis eluajal irdhinge kandis, vastasel korral poleks ilmutav surnu elavate poolt äratuntav.

Lisaks kihnlaste irdhingekujutelmale on paralleelselt käsitletud eesti, liivi ja udmurdi hingekujutlusi. Usku hingede paljususse võib pidada omaseks kõigile nimetatud soomeugri hõimudele. Võrdlusmoment teiste hõimurahvastega on oluline mõistmaks, mis on kihnu irdhingekujutluses unikaalset, mis aga kultuuriülest. Liivi rahvausundit on käsitletud, kuna nii kihnlased kui liivlased kuuluvad Läänemere kirdeossa, jagavad sarnast eluviisi ja ökotüüpi. Võrdlusest peaks selguma, kas sarnane

elukeskkond ja ellujäämisstrateegiad avalduvad ka sarnastes hingekujutlustes. Seevastu võrdlus udmurdi rahvausuga peaks tooma välja mõningad erinevused, sest kihnlased ja udmurdid elavad erinevates kultuuri- ja looduskeskkondades.

Töö jaguneb viieks peatükiks. Neist esimeses on käsitletud usundilisi jutte, püüdes avada muistendi ja memoraadi mõisted ning osutada sellele, kuidas lood mõjutavad tegelikkust. Teine peatükk puudutab Kihnu välitööretki, kirjeldades millistes tingimustes ja kelle poolt uurimuse aluseks olev materjal on kogutud. Kolmas peatükk puudutab eesti rahvausku, avades eesti rahvausu hingekujutelmi Oskar Looritsa ja Ivar Paulsoni tööde kaudu. Lisaks on uuritud Matthias Johann Eiseni teoses "Eesti mütoloogia" surnutega seotud mütoloogilisi olendeid ja eesti rahvakalendris esinevat hingedeaja kontseptsiooni. Neljas peatükk keskendub liivi ning udmurdi rahvausus leiduvatele hingekujutlustele ning viies peatükk on pühendatud välitöömaterjali põhjal kihnu surnutekujutluse ja irdhingeuskumuse analüüsile.

Osutatud koostöö ja abi eest tahan tänada kõiki kolleege, kes võtsid osa 2010. aasta septembris ja 2011. aasta augustis korraldatud välitööretkedest. Ilma nende materjalihulkadeta poleks seda tööd kindlasti sellisel kujul sündinud. Kindlasti olen tänulik kõigile kihnlastele, kes lubasid end intervjueerida ja jagasid oma teadmisi rahvausuga seotud teemade kohta. Suurt abi osutasid minu juhendaja Merili Metsvahi oma kasulike näpunäidetega ja Rolandas Petkevičius, kellega peetud pikk jutuajamine inspireeris tööd just sellisel kujul kirjutama.

1 Usundilised jutud - muistend ja memoraat

Usundiline jutt on lugu, mis edastab kõneleja poolt tõeks peetavat informatsiooni üleloomulikust nähtusest või olendist või kirjeldab millegi tekkelugu. Kõneleja jaoks on usundiline jutt reaalsuse kirjeldus, mitte usul põhinev lugu. Tõeks peetav informatsioon toetub kogukonnast omandatud kultuurikogemusele ning tõlgendusraamile. Järgnevalt kirjeldan usundilise jutu kahte põhiliiki ehk muistendit ja memoraati ning käsitlen nende kogumisega seotud problemaatikat. Ühtlasi püüan kirjeldada mehhanisme, mille kaudu usundilised jutud loovad pärimuskandjate jaoks reaalsust.

1.1 Muistendi žanrikirjeldus

Muistend (inglise keeles *legend*, saksa keeles *die Sage*) on žanr, mille alla folkloristikas paigutatakse lühikesed uskumuslikud lood üleloomulikest sündmustest, kogemustest või olenditest. Linda Degh'i on muistendit defineerinud kui lühikest, suulist proosanarratiivi, mille tuumaks on ebatavalist või üleloomulikku väljendav teade. (Degh 1997: 485) Muistendi sisu peetakse tõestisündinuks või tõenäoliselt aset leidnuks. Narratiivina iseloomustab muistendit tema lühike, konkreetne vorm ning argikõneline kuju.

Saksa keelne mõiste "Sage" viitab muistendi lihtsusele, tähistades üldises mõttes (rahva)juttu. Tõekriteeriumile mõiste "legend", mis tuleb ladina sõnast "legere" ehk lugema. Algselt tähistas "legend" lugemispala kristlike pühakute eludest. (Degh 1997: 485) Pühakute elutegevusega seotud imesid peab katoliku kirik realselt aset leidnuteks. Pühakuks kuulutamisel pidi kirik veenduma, et pühakuks kuulutatav isik on elu jooksul sooritanud vähemalt kolm ning surmajärgselt kaks imetegu. "Legend"i all mõisteti algselt tõesti aset leidnud sündmuse kajastavat lugu inimese erakordsetest võimetest või jumala väe abil korda saadetud imelistest tegudest.

Muistendi alusstruktuuri moodustab usundiline kujutelm. Näiteks kui kogukonnas usutakse, et ühes konkreetses majas kummitab, siis peetakse seda maja teistest ohtlikumaks, seal toimuvaid seletamatuid nähtuseid tõlgendatakse kummitusliku tegevuse ilmingutena. Pärimuskandjana on kogukonna liige maja kohta käivast pärimusest suuremal või vähemal määral teadlik ning selle poolt mõjutatud. Majaga

seotud seletamatud nähtused (või kuulmised) toidavad lugude aluseks olevat usundilist kujutelma ning annavad alust üha uute lugude tekkeks.

Vennad Grimmid vastandasid omavahel mõisted "Märchen" (muinasjutt) ning "Sage" (rahva ehk usundiline jutt). Mõlemate süžees kohtab argireaalsusest erinevat, üleloomulikku reaalsust. Jutuliikide erinevus seisneb nendesse suhtumises – muinasjuttu peetakse väljamõeldiseks, muistendid tõesti sündinud sündmusel põhinevaks looks, mille eesmärk on kuulajaid juhtunust teavitada. (Degh 1997: 487) Muinasjutus võivad kajastuda muistendile iseloomulikud jooned, kuid tegemist on meelelahutusliku väljaarendatud süžee looga, mis otseselt ei põhine ega seetõttu ka ei kajasta enda aluseks olevaid usundilisi kujutelmi. Muinasjutu tegevus toimub meie reaalsusele sarnases, kuid samas sellest äralõigatud fantaasiamaailmas, muistendi tegevus seevastu jutustajaga samas maailmas.

1.2 Muistendi liigikirjeldus

Muistendeid jagatakse sõltuvalt nende sisule rühmadesse. Vennad Grimmid eristasid kolme liiki muistendeid: ajaloolisi (mis on seotud ajaloolise isiku või sündmusega), mütoloogilisi (mis on seotud üleloomulike nähtuste ja olenditega) ja etioloogilisi (mis on seotud mingi objekti või nähtuse tekke selgitamisega). (Degh 1997: 488-489). Teated end ilmutavatest surnutest võiks Grimmide jaotuse puhul paigutada mütoloogiliste muistendite kategooriasse, sest nende lugude areng keskendub üleloomulike olendite tegevusele või nende olenditega kohtumise kirjeldamisele.

Tänapäeva eesti folkloristikas on eristatud viit muistendirühma: ajaloolised muistendid, usundilised muistendid, tekke- ja seletusmuistendid, kohamuistendid ning hiiu- ja vägilasmuistendid. Viimane kategooria on iseloomulik just Eesti folkloristikale, kuna väljaspool Eestit pole see muistenditüüp eriti levinud. Hiiu- ja vägilasmuistendid keskenduvad hiidude ja vägilaste elule ja tegevusele, mis on sageli seotud mingi pinnavormi või loodusobjekti tekkimisega. Nõnda võiks need ekslikult liigitada tekke- ja seletusmuistendite alla, kuid just sellele jutukategooriale on iseloomulik neis tegutsev hiid või vägimees.

1.3 Tänapäeva muistend

Tänapäeva muistend on muistendi alaliik, kus loo tegevus toimub kaasajal, jutustajale ja kuulajale tuttavas argireaalsuses. Tänapäeva muistendit iseloomustab samuti kõnekeelne, lühike vorm ning usundilisel kujutelmal põhinev usutavaks peetav tuum, mis kõneleb jutustaja reaalsusest. Tänapäeva muistendit mõjutab kaasaegne kontekst, selles levinud kultuurijooned suunavad muistendi loomist. (Smith 1997: 494)

Muistendi tegevuse paigutumine kaasaega toob loo sündmustiku esitamissituatsioonis osalejatele väga lähedale. Selles esitatud reaalsus on seesama, milles elavad jutustaja ning kuulaja. Kui muistendi puhul valitses sündmustiku ning loo esitamishetke vahel ajaline lõhe, siis tänapäeva muistendi puhul on see kadunud, tuues kaasa kuulajate sattumise loo reaalsusesse. Muistend hakkab kuulajates elama ning mõjutama reaalsuse tõlgendamist. Juttude sisu kaudu ehitatakse üles aistingutele kohandatavat tõlgendusraami, mis suunab looma üha uusi muistendeid. (Mullen 1997: 99) Nõnda võib tänapäeva muistend sündida kohapeal, tajutava seletamatu nähtuse kirjendamise ning tõlgendamise teel. (Smith 1997: 493)

1.4 Memoraat

Memoraat on isiklikul kogemusel põhinev muistendi laadne jutt. Enamik memoraate on esitatud kas esimeses isikus personaalse loona või kolmandas isikus tuttavaga juhtunud loona. (Pentikäinen 1997: 554) Sarnaselt usundilisele muistendile on memoraadi tuumaks teade kokkupuutest seletamatu nähtuse või üleloomuliku olendiga. Memoraat on läbielatud usundiline kujutelm, reaalsuseks saanud veendumus. (Pentikäinen 1997: 553)

Sarnaselt tänapäeva muistendile on memoraat kaasaegne, kuid isikuline lugu. Kuulaja puutub kokku argimaailmast erineva, kuid sellega läbipõimunud fantastilise reaalsusega. Jutustamisel võib memoraadist sageli leida loo seisukohalt ebavajalikke detaile või nüansse. (Pentikäinen 1997: 553) Esitaja keskendub sellele, mis on tema meelest loo mõistmiseks vajalik, talle endale oluline või mis talle lihtsalt meenub seoses loo rääkimisega.

1.5 Usundilised jutud loovad reaalsust

Muistend ning memoraat esitavad mõlemad veenva loo argireaalsuses toimunud sündmusest, mis võib olla esitussituatsioonis osalejatele väga lähedal kas ajaliselt, ruumiliselt, psühholoogiliselt, või sotsiaalselt. Kuna mõlemate aluseks on usundiline kujutelm, võib neid kokkuvõtvalt nimetada usundilisteks juttudeks. Nende esitamise kaudu see kujutelm levib ning võib mõjutada kuulajate edasist reaalsuse tõlgendamist, lood moodustavad tõlgendusraami. Näiteks memoraat end ilmutanud surnust kinnitab sellise sündmuse eksisteerimis- ning seega ka kordumisvõimalust. Usundilistel juttudel on tajude kaudu saadava teabe tõlgendamisele mõju.

Usundiline jutt on argireaalsusega dialoogis, astudes reaalsuse tõlgendamisel filtrina vahele kahel hetkel: esiteks esitamissituatsioonis, kus kuulaja(d) jälgiva(d) loo jutustajat ning kujutavad endale loos esitatut ette. Teiseks hiljem sarnaste kogemuste või nähtuste tõlgendamisel. Vastavalt õpitud kultuurireeglitele ja tõlgendusraamile loob igaüks oma nägemuse reaalsusest, mida korrigeerib ning ühendab teiste kultuurikandjatega ühine kultuuripagas.

Vastavalt kultuurikonteksti muutumisele muutuvad ka usundilised kujutelmad ning nende pealisstruktuur ehk usundilised jutud. Tänapäeval on lood kohtumistest krattide ja tulihändadega asendunud lugudega lendavatest objektidest ehk UFO-dest. Samas iseloomustab mõlemaid nähtusi taeva all liikuv valgus ning sageli öine aeg. Kultuurikonteksti muutus dikteerib nähtuste tõlgendamise uues raamistikus.

1.6 Usundiliste juttude kogumine

Usundiliste juttude kogumine on uurijale keeline kahel põhjusel: esiteks erineb uurijate terminoloogia pärimuskandjate omast. Uuriija kasutab usundiliste juttude defineerimisel selliseid mõisteid nagu muistend ja memoraat, kuid pärimuskandja kasutab üldisemaid ja umbmäärasemaid mõisteid nagu lugu või jutt. Samas ei pruugi üldise mõiste kasutamine uurijat aidata. Küsides informandilt juttu või lugu, täpsustades seda sõnaga "üleloomulik" (või selle ekvivalentidega) võib taas sattuda ummikusse, sest pärimuskandja jaoks pole usundilise jutu sisu üleloomulik, vaid osa reaalsusest. Seetõttu on hõlpsam koguda tekke- ja seletusmuistendeid, mille puhul saab küsimuse

moodustada paludes seletust mingi objekti kohta.

Uurijat aitab ka kultuuriteadlikkus. Olles eelnevalt teadlik pärimusgrupis levivate aktuaalsemate usundiliste juttude süžeedega või rääkides alustuseks ise mõne loo, saab informanti sellele teemavaldkonnale suunata. Samas võib viimane teguviis kaasa tuua juba olemasoleva materjali taaskogumise. Kogumissituatsioonil soodustab lisaks pärimusgrupi liikmete omavahelise vestluse salvestamine. (Degh: 34)

Teine takistav asjaolu seisneb kogumissituatsiooni erinemisest vestlussituatsioonist. Kogukonnaliikmetele või tuttavate omavahelises vestluses toimub usundilise jutu esitamine argikõnevoolus, kuid uurija puhul on kommunikatsioonitingimused argisuhtlusest erinevad. Kogumissituatsioon erineb vabast vestlussituatsioonist, uurija on sageli informandile võõras, temaga kohtumine ja vestlus kunstlikud, uurija poolt suunatud.

Rahvausu uurimisel on usundiliste juttude kogumine vajalik, sest lugude kaudu saab rekonstrueerida nende aluseks olevaid usundilisi kujutelmi. Usundilist kujutelma ennast ei saa koguda, see esineb sageli üksnes sõnastamatu mõttemustri või käitumiskoodina, mis on kogukonnas kinnitatud vaikiva kokkuleppe teel, konstrueerides tõlgendusraami ja käitumistavade kaudu tegelikkust. Kujutelma paikapidamises veenduvad kogukonna liikmed läbi isiklike kogemuste.

2 Välitööretked Kihnu saarel

Uurimuse aluseks olev materjal on kogutud Kihnu saarel kahe välitööretke käigus, mis toimusid 2010. aasta septembris Linakülas ja 2011. aasta augustis Rootsikülas, Lemsikülas ja Säärekülas. Kahe välitööretke käigus koguti materjali saare kõigist neljast ametlikust külast (lisaks eelpool nimetatutele loevad kihnlased eraldi küladeks ka Paljaspää küla, Turuküla ja Kotiküla). Mõlemad välitööretked olid korraldatud Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna poolt ning olid õppeainetena üliõpilastele avatud registreerimiseks.

2.1 2010. aasta välitööretk

2010. aasta 16.-19. septembril toimunud välitööretk oli suunatud bakalaureuseastme üliõpilastele ja selle eesmärk oli tutvustada eelneva välitöö kogemusega tudengitele folkloristika välitöö andmekogumismeetodit ja Kihnu kultuuri ning dokumenteerida põhjalikult tänapäevast Linaküla argielu. Välitööretke korraldasid Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond ja Tartu Nefa rühm, folkloristika ja etnoloogia tudengeid ühendav erialaselts, seda toetasid Kultuurkapital, Kihnu Ajaloouurimise Selts, Kihnu Kultuuriruumi Sihtasutus ning Kihnu Muuseum. Kokku osales kogumistöös nelikümmend viis välitöölist ja salvestati 67 tundi helimaterjali, neli tundi videomaterjali ja 437 digifotot.

Kihnu ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja Toomas Pajula valmistas kohalikud elanikud uurijate tulekuks ette, tutvustas neile uurimistöo vormi ja eesmärgi. Eeltöö muutis Linaküla elanike intervjuuerimise lihtsaks. Minu jaoks oli see esimene pikem välitöö ja teine pikem viibimine saarel. Eelnevalt olin teinud vaid mõne üksiku intervjuu koolitööde raames, neist olulisema kogemuse sain Linaküla välitöödel.

Uskumusteadete kogumine oli hoolimata informantide avatusest keeruline. Informandid olid nõus neil teemadel küll rääkima, kuid palusid sageli salvestustehnika kasutamine lõpetada. Kõige rohkem esines teateid matusekombestiku kohta (21), milles kirjeldatakse surnukeha ettevalmistamist matusetaliluseks, matuserongi liikumisteid, kiriku ja kirikuõpetaja rolli matustel, peielaudade pidamist, matmisega seotud tabusid ja surnutõrjerituaale. Kõige vähem koguti teateid surmaennete kohta (6).

Surnuilmumistega seotud memoraate esines 2010. aastal kogutud materjalis seitsmeteist, neist enamik surnu ilmumisest unenägudes või väljaspool kodu. Kolm informanti kinnitasid, et neil puudub kokkupuude kodukäijatega. Võrreldes kolmeteistkümne teatega surnutõrjerituaalidest on kodukäijate hulk väike ja võib osutada vastumeelsusele vastavasisulist informatsiooni jagada.

Kokkuvõtvalt koguti 2010. aasta välitöödel kakskümmend üks teadet matusekombestiku kohta, kakskümmend seitse memoraati, kolmeteist surnutõrjerituaali kirjeldust, kuus teadet surmaennetest ja kolm teadet surnute, matmise või surnuaiaga seotud tabudest. Kahekümne seitsmest memoraadist neljateistkümne sisuks oli surnu ilmumine väljaspool kodu, kaheksa kirjeldavad surnute ilmumist unes, ettenähtud surmajuhtumit või surnu ilmumise tõlgendamist ilmamuutust märkiva unenäosümbolina. Kolmes memoraadis vahendatakse kodukäija ilmumise kogemust ning kahes teatatakse painajast, mis jäävad surnu ilmumistele keskenduvast uurimisest välja.

2010. aasta välitöömaterjalide põhjal selgus, et usk surnute tagasipöördumisse siinpoolsusesse on Linakülas levinud. Surnud ilmutavad nii unenäos kui ka argireaalsuses, hoolimata memoraatide rohkusest jäid teated kodukäijatest harvaks. Suur hulk matmiskombestiku kirjeldusi, nendega seotud tabusid ja surnutõrjerituaalid on samuti tunnistuseks elavast surnutega seotud usust. Kuna tagasipöörduvad surnud võivad muutuda elavatele ohtlikuks, vajavad nad erikohtlemist rituaalide ja tabude kaudu kehtestatud käitumiskeeldude näol. Elav usk avaldub memoraatide kaudu, mis annavad tunnistust vahetutest isiklikest üleloomulikest kogemustest seoses surnutega. Väga väikene hulk teateid painajate ja kodukäija kohta osutab nende kujutelmade jõulisele usutavusele. Painajad ja kodukäijad on kihnlaste jaoks reaalne probleem, mistõttu sellekohast teavet varjatakse, mitte ei edastata rahvaluule arhiivi. Isiklikult olin tunnistajaks situatsioonile, kus informant oli nõus rääkima memoraadi painajast, kuid palus lindistamise lõpetada.

2.2 2011. aasta välitööretk

Teine välitööretk Kihnu toimus 2011. aasta augustikuu viimasel nädalal (21.-28. august). Seekord oli retk suunatud rahvaluule magistriastme üliõpilastele välitööoskuste

süvendamiseks. Eelmise välitööretkega võrreldes oli saarel viibimise aeg pikem, kuid uurimisgrupp väiksem, sest enamik magistrantidest oli õppeaine läbinud 2011. aasta sügissemestril teatrifolkloori kogudes. Lisaks ülikooli esindajatele suurenes välitööliste arv viie Hugo Treffneri gümnaasiumi abiturienti näol, keda juhendas emakeele ja kirjanduse õpetaja Age Salo. Kokku võttis 2011. aasta välitöödest osa kolmteist inimest: viis gümnasisti, neli magistranti, kaks juhendajat, üks tudeng ja üks kooliõpetaja.

Võrreldes 2010. aasta välitööretkega oli mul paari kohalikuga loodud isiklik tutvus, mis hiljem osutus andmete kogumist hõlbustavaks teguriks. Samuti olin teatrifolkloori kogujana arendanud oma välitööoskusi ja tundsin end intervjuusituatsioonides kindlamalt. Saarele läksin kindla sooviga koguda teateid üleloomulikest kogemustest seoses surnu ilmumistega.

Võrreldes 2010. aasta välitöömaterjaliga on 2011. aasta välitööretkel kogutud materjali hulk sõltuvalt väiksemaarvulisest uurimisgrupist väiksem. Seekord ei teavitatud kohalikke elanikke uurijate saabumisest. Vaatamata ettevalmistamata kohalikest ei tekkinud informantidega suhtlemisel tõrkeid, sest kihnlased on üldjuhul jutukad ning vastutulelikud inimesed. Juhul kui informant ei soovinud juttu salvestada, andis ta siiski üleskirjutamisloa. Nõnda õnnestus mul koguda ühelt oma tuttavalt keskealiselt meessoost informandilt (kes ei soovi oma isikut paljastada) kahe õhtu jooksul neliteist memoraati end ilmutavatest surnutest, keda ta nimetas vaimudeks.

2011. aastal õnnestus koguda kümme teadet matusekombestiku kohta, kolmkümmend viis memoraati (millest üks on teade surnu ilmumisest unes) ja kaks surnute või surnuaiaga seotud tabu. Memoraadid keskenduvad vastupidiselt 2010. aasta välitöödel kogutud materjalile mitte unenägudele, vaid ärkvelolekuajal kohatud surnutele. Neis teatatakse kas mõnest erilisest surnutega seotud piirkonnast, kohtumisest surnuvaimuga või kodukäijatega. Memoraatide suurt hulka võib seletada uurijate usaldamisest, sest kakskümmend kaks memoraati kogusin neilt, kes mind põgusalt teadsid. 2010. aasta surma ning surnutega seotud välitöömaterjal oli pigem üldist laadi, sisaldades suure hulga matmiskombestikku, tabusid ja surmaendeid, 2011. aasta materjal – mis on jäänud veel arhiivi andmata – sobib seda täiendama.

3 Hingeusk eesti rahvausus

Usk surnute tagasipöördumisse toetub laiemale usundilisele tagapõhjale ja eeldab vähemalt kolme usundilise kujutelma olemasolu. Esiteks usku, et hing saab surmajärgselt inimese kehast irduda ja jätkata iseseisvat elu. Teiseks, et ta siirdub tavaliselt mõnda objekti (reinkarneerub) või teispoolsusesse (jätkates seal oma elu), sest ilmutav surnu (kehatuna viibima jääv) on erakordne nähtus. Kolmandaks kujutelma, et liikumine argireaalsuse ja teispoolsuse vahel on võimalik, nende vahelised piirid pole jäigad. Nimetatud eeltingimuste valguses on rahvausus esindatud tagasipöörduja, koht, kust tagasi pöörduakse ja tagasipöördumisvõimalus. Vanas eesti rahvausus on kõik kolm usukujutelma esindatud, neid on kirjeldanud rahvaluuleuurijad Oskar Loorits ja Ivar Paulson. Erinevaid surnu ilmutamisvorme on käsitlenud Matthias Johann Eisen. Eesti rahvakalendis esinevat hingede tagasitulekuaega on seoses rahvakalendri uuringutega puudutanud Mall Hiimäe. Ülevaatliku artikli eesti uurijate tööst hingekujutelmade vallas on kirjutanud Tarmo Kulmar (vt Kulmar 2000)

3.1 Oskar Looritsa hingekäsitlus

Oskar Loorits (1900 - 1961) on oluline eesti rahvaluule ja rahvausundi uurija. Tema töö aluseks on arhiiviaines, mille põhjal on Loorits kirjutanud kolmeosalise rahvausu tervikkäsitluse "Grundzüge des estnischen Volksglaubens" ("Eesti rahvausu põhijooni"). Teos ilmus paguluses (Loorits siirdus pagulusse 1944. aastal, teose esimene osa ilmus esimest korda 1949. aastal Uppsalas), kus arhiivimaterjal polnud enam kättesaadav, kuid rahvausu uurimisega oli Loorits alustanud tunduvalt varem. 1927. aastal juhtis ta Eesti Rahvaluule Arhiivi rajamist ning töötas samast aastast 1938. aastani Tartu Ülikoolis (era)dotsendina. "Grundzüge des estnischen Volksglaubens" on siiani kõige põhjalikum eesti rahvausu käsitlus, eesti keeles on ilmunud selle lühikokkuvõte "Eesti rahvausundi maailmavaade" (esimest korda ilmunud 1932. aastal Tartus). Lisaks on Loorits tegelenud liivi rahvausu uurimisega, millest on ilmunud viieosaline teos "Liivi rahva usund. I: mit einem Referat: Der Volksglaube der Liven" (I osa 1926., II osa 1927., III osa 1928. aastal Tartus, viimased kaks ilmunud postuumselt 2000. aastal Tartus), mille esimese osa põhjal kaitses Loorits Tartu Ülikoolis

doktorikraadi.

Sõna „hing“ põhineb Looritsa järgi hingamise kujutelmal, mis on tugevalt seotud elus olemisega ja on tagasiviidav "läänemeresoome ja mordva-tsheremissi ühisaega, mis lõppes esimesel aastatuhandel e.Kr" (Loorits 1990: 8). Seega on hing seotud elujõuga ehk elus olemisega ja lahkub kehast ühes viimase hingetõmbega. Toetudes uurimistulemustele, töötas Loorits välja hingekujutelma, mille järgi inimese hing jaguneb omavahel üksteist täiendavaid funktsioone kandvateks võrdväärtseteks osadeks. Inimese hing jaguneb kehahingeks, mis hoiab elus keha tervikuna, elundhingeks, mis annab elu konkreetsetele elunditele, varihingeks, mis saadab inimest varju kujul, olles ühtlasi tema teisikuks, hingushingeks, mis on kõige otsesemalt seotud hingamisega ehk õhu liikumisega, nimihingeks, mille inimene saab ühes nimepanekuga, irdhingeks, mis võib inimese kehast irduda kas eluajal, jättes keha küll elavana, kuid liikumatuna lamama või surmajärgselt, hakates elama iseseisvat elu, ja siirdhingeks, mis on seotud hingede rännakuga ja hinge taaskehastumisega.

Inimest elus hoidvaks jõuks on Looritsa järgi „elujõud“ ehk „vägi“, mille kõrval elab kehas inimese „vaim“, "tema teisik, kes võib irduda kehast ja esineda ka iseseisvalt". (Loorits 1990: 8). Vaimu tähendus on aja jooksul muutunud lihtsalt elujõust inimest üldtähistava mõisteni "saades eriti veel teo-orja või koguni teo-orjuse enda tähendusvarjundi /.../ ristiusu mõjul tähendab taas jumalasalast, kõnelematta pühast vaimust, kurjast vaimust, vaimulikest raamatuist ja muist vaimulikest asjust, mis ristiusu mõjul meil tõlkelaenudena on kodunenud." (Loorits 1990: 50) Kokkuvõtvalt on Loorits väitnud, et vaim tähistas ristiusu eelsel ajal "eeskätt hinge kõigis selle eri avaldumisvormides, on lihtsalt konkreetne hingejõud, mis elustab niihästi inimest kui ka muid looduskehasid. (Loorits 1990: 50)

Nõnda leiavad seletuse ka erinevad üleloomulikud vaimolendid, näiteks metsa-, kodu-, või vetevaimud neid paiku elustava jõuna, mis näitab, et eesti rahvausk oli animistlik, mis tähendab, et valitses kujutelm looduse hingestatusest. Looduses nähti erinevaid seda hingestavaid jõude ehk vaimu. Kujutelm hingestatud loodusest kujunes hiljem kujutelmaks kaitsevaimust, kes mõnda konkreetset piirkonda kaitseb ja hoiab. (Loorits 1990: 55). Nõnda kujunes esialgne usk metsast kui ühtsest hingestatud tervikust metsavaimuks ehk metsa personifitseeritud kaitsevaimuks.

Hingekujutelm inimkehast irduvast ja siirduvast hingest püsib eesti rahvausk kõrvuti usuga teispoolsest ehk sfäärist, kuhu hing pärast surma läheb. Looritsa järgi

aga pole muinaseestlaste teadvuses teispoolsuskujutelm või kujutelm surnute riigist eriti arenenud. (Loorits 1990: 67) Muutuse tõi sisse ristiusk ühes kujutelmaga paradiisist ja põrgust kui kohtadest, kuhu surnu hing liigub sõltuvalt elatud elu hüvelisusest. Vastupidiselt siitilmast lahkumisele on eesti rahvausus püsinud arusaam surnu elu jätkumisest siinilmas kas taaskehastumise kaudu ehk siirdhinge liikumise teel teisi eluvormi või siis irdhinge püsima jäämiseni oma uues kodus, mis Looritsa järgi võib olla kas hauas, hiies või kalmistul. Kõiki kolme kohta iseloomustab paiga kasutamine matmiskohana. Hiis seostub surnutega kahepidiselt. Esiteks on rahvalauludes hiieala "surnute asukoha nimetusena peamiselt paralleelvärsina toonela kõrval." (Loorits 1990: 69) Teiseks on "puude, kivide ja veekogude kultus arenenud meil peamiselt germaani mõjul ja siin peitub ilmsesti ka surnutekultuse jälgi: surnute hinged siirduvad kalmistu puisse, kividesse ja allikaisse, mis saavad seega erilist jõudu ja võimeid arstida, liikuda kohast kohta jne. Hiiepuud on lihtsalt hingepuud, hiiekivid on kalmekivid, vared, mille alla on maetud surnud, hiieallikad on varustatud surnute jõuga." (Loorits 1990: 67-68) Siit selgub veel üks eesti rahvausule iseloomulik joon – maailm ei ole jagatud elusaks ja elutuks osaks, hingi võib leida kõikjalt ning inimese hing võib siirduda inimese surmajärgselt ka mõne paika või kivi elustavaks jõuks. Hing peab järelkult kandma endas elujõudu, mis siirdub ühes hingega mingisse objekti.

Looritsa järgi on hingeusk eesti rahvausus mitmekihiline. Hing on inimese kehas mõnda funktsiooni kandev vägi, ristiusust tuttava monistliku hingekujutelmale asemel valitses rahvausus usk hingede paljususse. Hing on võimeline iseseisvalt tegutsema ja jätkama surmajärgselt elu kas kehatuna, mõnes objektis või teispoolsuses. Siirdudes mõnda objekti kannab hing endaga kaasas elujõudu ning on võimeline loodust elustama. Teispoolsuskujutelmale kõrval oli enne ristiusu tulekut tugevam usk hinge siirdumisest loodusobjektidesse või mõnda uude eluvormi. Lisaks hingele on inimesel olemas elujõud (teda elustav vägi) ja vaim, mis on aja jooksul kandnud erinevaid tähendusi, kuid seostub kindlamalt elus oleva inimesega ja loodusega üldiselt ning on liikunud ristiusu mõjul religioossesse sfääri.

3.2 Ivar Paulsoni hingekäsitus

Teine oluline eesti rahvausu uurija on Ivar Paulson (1922 – 1966), kes kaitses 1958. aastal Stockholmi Ülikoolis doktoriväitekirja teemal "Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völkerkes" ("Põhjaeuraasia rahvaste primitiivsed hingekujutelmad"). Eestlaste hingeesku on Paulson kirjeldanud üldisel usundiloolisel taustal oma viimaseks jäänud ning postuumselt avaldatud teoses "Vana eesti rahvausk" (avaldatud esimest korda 1966. aastal Rootsis). Teoses kirjeldab Paulson eesti rahvausku erinevate valdkondade kaudu, nagu mets, vetevald, maa ja taevas, kodu, inimese elukaar ja teispoosus, mida ta ise nimetas elu- ja elamusingideks. (Paulson 1997: 11) Paulsoni käsitletule järgi on rahvausus elukeskkond jagatud majandus-kultuuriliselt erineva tähendusega, kujutelmade ja funktsiooniga valdkondadeks, millega inimene oma elu jooksul kokku puutub. Paulson, kelle elu ja tegevus kestis suuresti paguluses, oli rahvausu uurimisel võimalik toetuda üksnes Looritsa teosele "Grundzüge des estnischen Volksglaubens".

Lisaks eelnimetatud valdkondadele kirjeldab Paulson ülevaatlilikult inimese elukaart, keskendudes ühtlasi hingekujutelmadele. Sarnaselt Looritsale kirjeldab Paulson rahvausu hingekujutelmade pluralistlikuna, eristades kehaga lahutamatu seotud kehahinge, inimese kehast juba eluajal irduda võivat irdhinge (viimase alla paigutab Paulson ka varihinge ehk inimest varju teel saatva hinge ja siirdhinge), keha elustavat, hingamisega seotud hingushinge ning nimihinge. (Paulson 1997: 128-133) Paulson ei nõustu Looritsaga siirdhinge kujutelmade olemasolus rahvaususundis, väites, et tegemist on Looritsa ebaõnnestunud teadusliku terminiga. (Paulson 1997: 129). Siirdhing ei erine irdhingest, sest samuti võib irdhing siirduda teise eluvormi või objekti, ja kujutelm irduvast ehk siirduvast hingest on aluseks animistlikule looduskujutelmale. Elundhinge asemel pakub ta välja, et tegemist on elujõu või seda konkreetselt kandva jõu, nn ihu- ehk kehahingega, vältides nimetuse elundhing kasutamist. (Paulson 1997: 130). Paulson nõustub Looritsaga selles, et rahvausus esineb kujutelm „väest“ ja „vaimust“. Vägi tähistas elujõudu ja vaim inimese teist mina ehk teisikut. (Paulson 1997: 131).

Kõige põhjalikumalt on Paulson käsitletud irdhinge kujutelmade. "Irdhing võib rahvapärimseliku usukujutelmade järgi inimese kehast juba eluajal ajutiselt lahkuda, näit unes, minestuses, mitmete füüsiliste ja eriti psüühiliste haiguste puhul ning inimese varjukujulise teisikuna /.../ siin- ja sealpoelses maailmas ringi liikuda." (Paulson 1997:

128) Irdhing on Paulsoni väitel inimesest irduv osa, mis võib tegutseda inimkehast väljapool, jättes keha seejuures kas mingisse erilisse meeleseisundisse nagu uni, minestus, haigus ja keha surses elada iseseisvat kas kehatult või uuesti kehastunult. "Rahvausk on seejuures kujutlenud irdhinge /.../ ikkagi kuidagi enam-vähem kehalisena, materiaalsena, näit nagu mingist "peenikesest", õhulisest või varjukujulisest aimest." (Paulson 1997: 128) Irdhingel on nähtav kuju, mis muudab selle tajumise hõlpsaks. Tegemist ei ole täiesti mittemateriaalse nähtusega, pelgalt kujuteldava hingega, vaid siiski mingist ainesest koosneva moodustisega, millel on omanikuga sageli sarnane ilmumiskuju. "Unenägusid on nii meil kui mujal seletatud kui "hinge rändamist" väljaspool keha. Teised inimesed aga on näinud mõne tuttava teisikut seal, kus vastav isik ise ei viibinud kehaliselt – seda on siis tavaliselt seletatud kui halba ennet tema suhtes: haiguste, õnnetuste ja surma puhul irdub kannataja hing ja ilmutab end teistele." (Paulson 1997: 129) Irdhing võib ilmuda inimese teisikuna, mis tähendab, et ta on inimese maise kehastusega sarnane. Paulsoni väitel on võimalik irdunud hinge näha sarnaselt irdumistingimustele erilises meeleseisundis, nagu unes või nägemustes. (Paulson 1997: 129)

Sarnaselt Looritsale osutab Paulson teispoosuskujutelma nõrgale väljaarendatusele. Surnud on olnud multilokaliseeritud, s.t nad võisid eksisteerida mitmes kohas samaaegselt – näiteks laibana hauas, "hinge" ehk "vaimu" kujul kalmistul, matmispaiga lähedal, aga ka kusagil kaugemal, mõnes traditsionaalses "surnute-maailmas" või "-riigis" maapeal, maa all või taevas, surnute asukoha nimetustena on käibinud nimetused manala, toonela ja isegi hiiela. (Paulson 1997: 146) Viimane nimetus võib osutada sellele, et hiis kui püha, austatav salu või metsatukk oli algselt kalmistu.

Surnuhingel ehk kehast irdunud hingel on mitu kohta, kuhu ta võib pärast keha matmist jääda. See võib olla mõni keha ligidal olev paik, nagu matmispaik (kalmistu või haud), kuid ka teispoosus (surnuteriigid: manala, toonela, hiiela ehk hiis), kristliku kujutluse kohaselt paradiis või põrgu. Surnu hing elab seejuures iseseisvalt edasi ja võib ka koju tagasi pöörduda. "Koduteel või kodus nähakse neid visionaarses elamuses kui siin maa peal ringirändavaid ja endid teatavas psüühilises olukorras ja vastavalt disponeeritud, häälestatud inimestele ilmutavaid olevusi. Ootuslik vastuvõtlikkus on seejuures elamuspühholoogiliseks eelduseks taoliste ilmumite puhul" (Paulson 1997: 146) Sarnaselt irdhingekujutelmale on surnu hinge tagasipöördumiseks vaja erilist ehk

visionaarset meeleseisundit, mis võimaldab nägemust tajuda. Ootuslik vastuvõtlikkus püsib osalt sellel meeleseisundil, kuid on kogukonnas levivate kujutelmade suunatud, mis moodustab kogemustele tõlgendusraami.

Teispooluses elasid surnud maapealsetega sarnast elu. Ühele kalmistule maetud surnud moodustasid omaette küla."Kuna vanasti perel või sugukonnal, samuti sugukondlikult või territoriaalse printsiibi alusel moodustunud külakonnal olid oma eri matusepaigad, meie hilisemad "külakalmistud" jms, siis moodustasid surnud oma "külas" ehk kalmistul samasuguse kollektiivse terviku nagu elavadki. Kalm, haud olid surnu "tare", "tuba" ehk "tal", kalmistu surnute "küla". (Paulson 1997: 148). Kalmistutel, hiites põimusid seega teispoolsus ja siinpoolsus kokku. Ühelt poolt oli tegemist matmispaiagaga, teiselt poolt kohaga, kus surnute elu jätkus sarnaselt maapealsele korrale. Seejuures eksisteerib ka tunduvalt kaugem surnuteriik ehk allilm, millest surnu hing niisama kergelt tagasi ei saanud pöörduda. "Teekond sinna on mõnikord pikk ja vaevaline, täis igasuguseid hädaohte ja raskusi, mis kõik kokku viitab sellise "too-ilma" kaugemale või sügavamale asetusele võrreldes kalmistuga. Kes kord sinna on jõudnud, see ei suuda enam nii kergesti tagasi siia maailma tulla." (Paulson 1997: 150)

3.3 Surnutega seotud mütoloogilised olevused Matthias Johann Eiseni teoses "Eesti mütoloogia"

Eesti rahvausu uurijana tasub nimetada veel Matthias Johann Eisenit (1857 - 1934), kes ei ole küll terviklikku käsitlust hinge ega surmakujutelmade kohta rahvausus, küll aga on oma teoses "Eesti mütoloogia" (esmakordselt avaldatud 1919. aastal Tartus) kirjeldanud surnutega seotud mütoloogilisi olevusi, mis samuti annab aimu vastavateemaliste rahvausukujutelmade kohta. Eiseni töö põhineb sarnaselt Looritsale arhiiviainesel, mis loob sellele kindla rahvapärimusliku tagapõhja. Eiseni eesmärgiks ei olnud rahvausundi alase tervikkäsitluse loomine, vaid arhiivimaterjali põhjal osutamine, millised on rahvausundis tõeliselt esinevad mütoloogilised olendid ning millised on sinna sisenenud toetuvalt estofiilide, Faehlmanni ning Kreutzwaldi rahvusromantilistele töödele, mis lisas rahvuskultuuri hulga pseudomütoloogilisi olendeid.

Eisen kirjeldab eesti rahvausu teispoolsuskujujelma samuti sarnasena siinpoolsele

elukeskonnale "Seal on metsad ja põllud, orud ja mäed, hobused, lehmad, lambad, metsloomad, isegi jõed ja ojad" (Eisen 1995: 33). Surnud elavad seal oma igapäevast elu, olles koondunud küladesse, mis näitab, et inimkehast peab irduma mingi osa, mis on võimeline iseseisvaks eluks teispoolsuses. Surnuteriiki valitseb Mana, kelle nimeteisendid on ka Tooni, Kääbas ja Kalm, Mana järgi nimetatakse kõiki teispoolsusesse siirdunud hingi manalasteks. (Eisen 1995: 33)

Hauaküngast on eestlased nimetanud Eiseni väitel kääpaks ning sellest võivad öösiti väljuda samuti kääbasteks nimetatud vaimud. "Niipalju, kui mina aru olen saanud, ei ilmu need vaimud hulgakaupa, vaid tavaliselt üksikult ehk harukorral kahekesi. Enamasti esinevad vaimud-kääpad valges riides, suuremalt jaolt naisterahva näol." (Eisen 1995: 35). Kääpast väljuvate vaimude näol leiab veelkord kinnitust, et eesti rahvausus pole piir siin- ja sealpoolsuse vahel jäik, surnute vaimud võivad elada siinpoolsusega sarnases teispoolsuses, kuid pöörduda sealt tagasi siinpoolsusesse. See võib toimuda mis tahes ajal, kuid sagedamini juhtub see laupäeviti, kõige sagedamini uue aasta öösel. (Eisen 1995: 35)

Kääpast väljuv vaim on inimesele ohtlik, püüdes teda kahjustada, kuid liigub ainult matusepaiga ligikonnas. Kääpavaimuga sarnaneb kodukäija, kes on samuti elavatele ohtlik ning tülikas, kuid kodukäija tuleb matmispaigalt koju tagasi. (Eisen 1995: 35) Kääpa sünonüümiks on kalm, kääpavaimule vastab seega kalmuline. (Eisen 1995: 36)

Veel üks nimetus, millega surnuvaimu on tähistatud, on „koll“, mille sünonüümina on tarvitusel olnud nimetus „konn“. (Eisen 1995: 95) "Niipalju kui rahvasuust teateid saadud, tuleb kolli kurjaks, öö, pimeduse all ilmuvaks vaimuks arvata, kes nagu nahkhiir ennast päevaajal ei näita. Professor E. N. Setälä oletab, et koll vanasti surnutki tähendanud." (Eisen 1995: 95) Koll on jubeda välimusega pikahambulise, pikakarvaline ja põlevate silmadega ilmuv vaim, kes karistab kurjategemise eest, kes on tuntud ka teiste soomeugri rahvaste juures (soomlaste „koljo“, hantide „kulji“, manside „kui“, komide „kul“). (Eisen 1995: 95-96) Koll võib ilmuda ka suure koguna, näiteks heinasaona, kelle liikumist saadab suur kohin ja mühin. (Eisen 1995: 95)

Viimane mütoloogiline olevus, keda Eisen on surnutega seostanud, on „tont“. "Rahvas ei tee mõnikord vahet kodukäija ja tondi vahel, vaid ristib kodukäijadki tontideks. /.../ Tondi ligiolemist märgatakse sagedasti ta kolistamisest ja müristamisest.

/.../ Uksed ja väravad avanuvad tondi ees, ilma et inimene tonti näeks. /.../ Nagu spiritistid, panevad tondid majas majariistad, lauad, pingid, istmed tantsima ja keerlema. /.../ Tont kipub tihti inimese elu kallale. Põhjusi kallalekippumiseks ei nimetata." (Eisen 1995: 99) Võrreldes Paulsoni esitatud kujutlusega irdhingest, millel on nähtav inimese sarnane kuju, on tont nähtamatu tegutseja, kes on inimesele ohtlik. Tema rahustamiseks või lepitamiseks tuleb talle tuua toiduohvreid, kuid ka kindlatel loomadelt, nagu kukk, karu või hunt on tonti peletav mõju. (Eisen 1995: 99)

„Eesti mütoloogias“ esitatud surnutega seotud olendid sarnanevad kõik selle poolest, et nad on inimesele ohtlikud, kurjad vaimud, kes ilmuvad peamiselt öösiti. Sarnaselt Looritsa ja Paulsoni töödele saab järelda olendite varal, et eesti rahvausus püsis usk kehast irduvasse hinge, mis oli võimeline iseseisvaks eluks ning tegutsemiseks ja kes suutis mõjutada enda ümber olevat ruumi või selles leiduvate objektide omadusi. Eisen on kirjeldanud rahvausus leiduvat teispoolsuskujutelma samuti sarnaselt Looritsale ja Paulssonile siinpoolse maailma analoogiana, mille keskkond ja ühiskond vastavad elavate maailma omale. Pärast surma pöörduvad Eiseni järgi surnute vaimud tagasi peamiselt kurjade tegutsejatena, kas siis inimesi tülitava kodukäija ja tondi või kättemaksu nõudva kolli kujul. Erinevalt Looritsa ja Paulsoni töödest ei ole Eisen kirjeldanud hingekujutelma ja tema nimetatud mütoloogiliste olevuste hulgast ei leia otseselt sellist nagu vaim või hing.

3.4 Hingedeaeg eesti rahvakalendris

Eesti rahvakalendri uurimisega on põhjalikult tegelenud Mall Hiimäe (1937), kelle töö põhineb nii arhiivimaterjalil kui ka isiklikel välitöödel. Hiimäe alustas rahvakalendri uurimisega 1970ndate lõpus, mil valdkonna üle tekkis ühiskonnas seoses rahva iseteadvuse tõusuga ning identiteedi otsingutega huvi, ning on sellega tegelenud tänapäevani. Hingekäsitluse kohalt on rahvakalendri uurimine oluline, kuna osutab võimalikele aegadele, millest on usutud hingede tagasipöördumist ning nende aegadega seotud kombestikule ning nähtustele, mida seostatakse surnu hingede tagasipöördumisega.

Eesti rahvakalendris esineb ajavahemik, millal elavad ootavad oma esivanemate hingede naasmist, seega on hingede naasmine siia ilma ajaliselt kuidagi dateeritud.

Samas ei pruugigi hinged siit ilmast lahkuda, vaid jääda oma matmispaiga lähedale või siirduda mõnda teise objekti, nagu selgus eelnevalt Looritsa, Paulsoni, Eiseni töödest. Võimalik, et hingedeajal oodatakse nende naasmist, kelle hing on siirdunud teispoolsusesse ja seetõttu tagasitulek raskendatud, sest Paulsoni järgi on eesti rahvausus esindatud kujutelm sellisest surnuteilmast, millest naasmine pole lihtne. "Kes kord sinna on jõudnud, see ei suuda enam nii kergesti tagasi siia maailma tulla..." (Paulson 1995: 150)

Hingedeajal näivad piirid selle ja tolle ilma vahel avatud olevat. Hingedeage on: "kujutus teatavast ajavahemikust, mil hinged on liikvel ja oma kunagisi kodukohti külastavad." (Hiimäe 2006: 203). Nende tagasitulek on oodatud sündmus, hingedele pakutakse süüa, neile köetakse saun. Kuigi kehatuna, kujutatakse hingi siiski ette võimelisena osa võtma sellistest argistest toimingutest nagu saunaskäik või söömine, mis eeldab kujutlust hingekeha olemasolust. Selliseks kehaks sobib Looritsa ja Paulsoni väljapakutud irdhinge kujutelm, kes on võimeline iseseisvat elu maise kehata jätkama.

Hingedeage ei ole kindlalt dateeritud, kuid see langeb sügise lõpu ja talvehaku vahepeale, kuupäevaliselt määras selle kindlaks 998. aastal katoliku kirik. (Hiimäe 2010: 155) Rahvausus esineb seevastu ajavahemik, millal esivanemate tagasitulek on võimalik. "Hingedeaja alguse ja lõpu määratlemisel kasutatakse tähtsamaid sügise ja sügistalve tähtpäevi: mihkclipäev, mardipäev, kadripäev, jõulud." (Hiimäe 2006: 203) Hingedeaja määratlus mihkclipäeva ja jõulude vahel venitab ajavahemiku lausa kolme kuu ehk aastaveerandi pikkuseks.

Tagasitulevad hinged nõudsid väärilist kohtlemist (söök ja saun), kuid nendega oli seotud ka vaikimise ja töötamise keeld, mille rikkumisel muutusid muidu rahumeelsed hinged kurjaks ja järgnes karistus. "Vaikusenõude eiramise korral oli suvel karta piksekahju /.../ keelatud töödest on mainitud ketramist, õblemist, kraasimist /.../ vastasel korral lambad ei edeneks." (Hiimäe 2006: 204) Samuti on toidu mitteandmine ohtlik, sest võib kaasa tuua rukkiikalduse, üldise looma-, või põllukahju, isegi surma. (Hiimäe 2006: 206). Hingede kohtlemine olenditena, keda ei tahetud pahandada reaalse kahju kartuses kinnitab usku hingekeha olemasolusse ja hinge mõjuvõimu siinpoolsele maailmale. Rahuldatud hing endast ohtu siiski ei kujutanud, mis eristab teda Eiseni väljatoodud kodukäijast.

Viljandimaal on 20. sajandi alguses tuvastatud komme käia hingesandis. "Hinged käisid mitmel õhtul või ka ühelainsal, nagu soovi oli. Paaris teates on hingede

käimise aega seostatud kodu küllastavate hingede ärasaatmisega." (Hiimäe 2006: 206). Hinged ehk hingesandid võisid sarnaselt esivanemate hingedega nõuda süüa ja jäljendada oma käitumise ning välimusega vaimusid. "Hoiduti häält tegemast või matkiti tuule ulumist, kimbutati pererahvast." (Hiimäe 2010: 157) Hingesandid "rõivastusid valgesse, harvemini musta ("kurjad hinged") või tõmmati valge lina ümber." (Hiimäe 2006:206) Komme võib anda märku hingekujutlusest kui valgest, heledast inimesesarnasest olendist, millisena on kirjeldanud Paulson eelpool väljatoodud irdhinge.

Lisaks hingede välisele kujule annab hingesanditamise komme aimu kujutlusest hingede käitumise kohta. Hingesandid olid vaiksed või jäljendasid tuule ulumist, kuid võisid ka laulda. Tuul oli tugevamalt seotud hingede tegevusega. "Hingedeajal arvati olevat udu ja tuulevaikust. Kui tuult oligi, põhjendati seda hingede rahulolematusega (tuule vingumine assotsieerus hingede häälightsustega)." (Hiimäe 2006: 207). Hingede lahkumine tõi kaasa ilma muutuse talvisemaks, sageli jäätumise. Nõnda leiab taas kinnitust kujutlus hingede mõjujõusse siinpoolse maailma üle.

4 Hingeusk sugulasrahvaste juures

Eesti rahvausu kõrval on oluline uurida sugulasrahvaste usundilisi kujutelmi, mõistmaks võrdluse teel paremini nii oma kui võõrast kultuuri. Sugulasrahvaste uurimine võimaldab välja tuua ka ülekultuuriliselt omaseid tunnusoone, mis osutavad kultuuride ühisosa kaudu ürgsetele kujutelmadele. Järgnevalt on käsitletud udmurtide kui ökotüübilt ning kultuurilt kaugel sugulasrahva ning liivlaste kui lähedase sugulasrahva hinge-kujutelmi.

Udmurdid (varasem nimetus votjakid) on soomeugri keelkonna permi gruppi kuuluvat keelt kõnelev rahvas, kes on välja kujunenud ja elanud stepivööndiga piirnevail metsa- ja metsastepialadel Kaama ning Vjatka jõgede ääres Venemaal. (<http://www.folklore.ee/~aado/rahvad/udm.htm>) Nõnda erinevad nad eestlastest nii oma elukeskkonna ökotüübilt kui ka keelegrupilt, samuti tasub kultuuri uurimisel arvestada naaberrahvaste mõjudega, kelle hulgas on olulisel kohal VII sajandist bulgaarid, kes hiljem võtsid vastu islami usu, XIII sajandist õigeusklik Vene tsaaririik ning XV sajandil Kaasani khaaniriik. Nõnda on udmurtide kultuur arenenud mitme suurriigi ning religiooni pingekoldes, teda on mõjutanud mitmed rahvad, kes kõik on jätnud oma jälje. Udmurtide aktiivne ristiusustamine algas alles XVIII sajandil, mis tähendab, et rahvausk eksisteeris küllaltki häirimatult hilise ajani. Tänapäeval loetakse udmurtide rahvaarvuks 640 000, kellest kaks kolmandikku elab 2011. aasta rahvaloenduse andmetel Udmurdi Autonoomses Vabariigis. (<http://www.udmurt.ru/en/-Land%20and%20People/General%20Information/General%20Information.php>) Hoolimata autonoomiast valitseb udmurtias peamiselt vene kultuur, 60% elanikest nimetavad end vene rahvusesse kuuluvaks, udmurte on riigi rahvaarvust 29,3%. Teine ametlik riigikeel on udmurdi keele kõrval vene keel.

Teiseks allpool käsitletavaks sugulasrahvaks on liivlased. Kui udmurdid osutusid valituks just oma eestlastest mitmeti erineva tausta poolest, siis liivlased on eestlastele lähedane sugulasrahvas, kelle kultuur ja ajalugu on arenenud suuresti sarnastes tingimustes meie omadega. Liivi keel on vadja keele kõrval üks lähedasematest keeltest eesti keelele, mis osutab nende rahvaste tugevale kokkukuuluvusele, läänemere äärsete sugulashõimude eraldumiseks peetakse alles VI sajandit. (<http://www.folklore.ee/rl/folkte/sugri/liivi/>) Samuti elavad liivlased ning eestlased sarnase ökotüübiga keskkonnas, neid on aja jooksul mõjutanud ristiusustamine (mis

liivlaste puhul viis aja jooksul rahva väljasuremiseni), võõrvõimude all elamine (millest olulisemaks on saksa ja vene, liivlaste puhul ka läti), tõugatus ühiskonna madalamatele positsioonidele ning orjus. 1859. aasta Dundaga mässu käigus, kus liivlased keeldusid alla kirjutamast kõrgendatud rendilepingutele, aeti nad välja liivasele ja soisele rannikuribale, kus peamiseks elatusallikaks oli meri. (<http://www.suri.ee/r/liivi/hint.html>) Liivlastest sai lõplikult rannarahvas. Tänapäeval jääb liivlaste rahvaarv umbes kaheksa inimese kanti, kelle hulgas pole liivi keelt emakeelena kõnelejaid. (http://www.baltic-course.com/eng/baltic_news/?doc=3215)

4.1 Hingeusk udmurdi rahvausus

Eesti uurijatest on udmurdi rahvausu ja sealhulgas ka hingekäsitluse uurimisega tegelenud Aado Lintrop, kes kaitses 2000. aastal oma doktoriväitekirja teemal "Udmurdi usundi peamised tunnused 19. ja 20. sajandi". (Lintrop 2003: 9) Töös vaatleb Lintrop udmurdi usundit komplekse nähtusena, püüdes anda lugejale tervikpilti usundiga seotud nähtustest ning nende aluseks olevatest usundilistest kujutelmadest, keskendudes mitte usundi rekonstrueerimisele, vaid kirjeldamisele protsessina. Lintrop kirjeldab usundit üleloomuliku kogemuse tõlgendamise aluseks oleva mõttemustri ning sellele tugineva käitumisskeemina, mis on ajas muutuvad. (Lintrop 2003: 13). Tema uurimistöe põhineb nii teiste uurijate poolt kogutud arhiivmaterjalil, selle põhjal ilmunud sekundaarkirjandusel ning oma isiklikul välitöökogemusel. Esimesed uurimisretked udmurtide juurde leidsid aset 1980. aastal filmioperaatorina, 1990. aastal võimaldas töökoha vahetus alustada isiklikku uurijateed. (Lintrop 1993: 3)

Sarnaselt eesti ja liivi rahvausundilisele kujutelmale elab ka udmurdi usundis usk inimese hinge paljuvormilisusesse. Udmurtide arvates oli inimesel kaks hinge – hingushing "lul", mis lakkas pärast surma olemast või sündis ümber, ja varihing "urt", mis läks inimesega hauda kaasa (Lintrop 1993: 78) "Lul" on seega elususe ning kehastumise alus, urt tunduvalt vabam ning liikuvam hing. Erinevalt eesti rahvausust udmurdid rohkem hingi ei erista. "Lul"-is võib näha keha elusolemisega ehk hingamisega seotud keha- või elundhinge. Tema eksistents on tugevalt seotud inimese kehastusega ning kuigi ta on võimeline iseseisvaks eluks, vajab "Lul" materiaalselt olemisvormi ning on seega sõltuv elava inimese kehast.

Seevastu „Urt“ on võimeline iseseisvaks, kehatuks eluks. Ta läheb küll kehaga seotuna inimesega hauda kaasa, kuid võib sealt tahtmise korral väljuda. "Tema jaoks tegid idaudmurdid kirstukaane sisse surnu näo kohale aknakese urt vetlon pas "hinge käimise auk", kust surnu urt tahtmise korral väljas võis käia." (Lintrop 1993: 78) Urt-is on võimalik näha Looritsa ja Paulsoni käsitlusest tuttavat siirdhinge/ irdhinge, mis võib ka eluajal mingi erilise meeleseisundi (haigus, uni) ajal kehast väljuda. "Urt" võis inimese eluajal kehast väljuda kas magades või haiguse korral. (Lintrop 1993: 78)

Hingeusk on udmurdi usundis tinginud ka usu teispoosusesse ehk teise ilma, milles surnu hing jätkab oma elu. Teispoosuskujutelm saab näha loogilist tuletusalust, kuna kehaline surm ei tähenda olemise lõppu, vaid olemisvormi muutust, kas ümberkehastusena siinpoosuses, või siirdumisena teispoosusesse. Samas on võimalik, et hing jääb (ajutiselt) kahe maailma vahele, mis tähendab, et ta pole veel lõpetanud oma eksistentsi siinpoolse entiteedina ega kuulu seetõttu veel täielikult sealpoosusesse sfääri. Sellist eksisteerimist kahe ilma vahel iseloomustab udmurdi rahvausundis kommunikatiivne barjäär inimese kehastunud ning kehast väljunud kujude vahel. "Alati on nii, et surnud ei näe ega kuule elavat, kes nende juurde tuleb, nagu elavad ei näe ega kuule omakorda surnud külalist (nad kuulevad, aga mitte juttu, vaid midagi muud, näiteks tule praksumist). Kaks ilma on seotud lihtsa loogikaga – kui surnud teises ilmas elavad, siis on elavad inimesed seal surnud (õigemini küll surnute hinged)." (Lintrop 2003: 62)

Sarnaselt eesti rahvausundilisele on udmurdi teispoosuskujutelm analoogne siinpoolsele maailmale. Elatakse sugukondlikult koos oma igapäevast elu, millele võib viidata ka teispoosuse kohta kasutatav sõna maailm. Siin ja seal on kohamääratlused, mille omavahelise vastandamise teel saab väljendada mingit olemuslikku vahet, samas maailm on sõna, mida kasutatakse nii omale tuttava argireaalsuse ning ka surnute valla kohta, väljendades nende omavahelist sarnasust. "Udmurdid on seda nimetanud *so dunne* "too maailm" või *sopal dunne* "toopoolne maailm". Suurem osa neist /.../ on arvamusel, et teises ilmas elavad ühe sugukonna inimesed koos, moodustades otsekui suure pere, kelle eesotsas on patriarh või hõimu esivanem." (Lintrop 2003: 61)

Võimalik, et kujutlusele teispoosusest, kui kohast, kus elu jätkub sarnaselt siinpoolsele sugukondlikule korraldusele, annab jõudu surnute sugukondlik matmine kalmistule samasse piirkonda. "Veel tänapäevalgi maetakse surnuid sugukondliku kuuluvuse kohaselt. Nii näitas Olga Mazitova autorile alles 1992. aastal Karamas-Pelga

küla surnuaial oma sugukonna "tänavat", lisades, et see on kõige parem, kuna on kõige lõunapoolsem – kõige soojem." (Lintrop 2003: 61)

Olga Mazitova teatest saab välja lugeda, et lisaks hinge edasielamisele teispoosuses mõjutavad teda ka siinpoosused tingimused, nagu näiteks surnukeha tingimused hauas, mis kinnitab usundilist kujutelma surmajärgsest kahest eksisteerimisvormist. Keha on meediumiks, mis koondab erinevat tüüpi hinge, surmajärgselt on hinged tunduvalt lõdvemalt seotud ning elavad edasi erinevates olemissfäärides (siinpoosuses ehk hauas ja sealpoosuses ehk sugukondlikus külas). Hinge lõplikuks siitilmas lahkumisaajaks on peetud surnukeha täieliku lagunemise aega ehk hetke, mil keha- ehk hingushingel, 1

„Lul“-il kadus olemisvorm. "Paljud Uuralitest ida poole jäävad rahvad tundsid lahkunu hinge surnute maale saatmise rituaali, mida harilikult viidi läbi mitu aastat peale inimese surma. Näiteks saatis evengi šamaan kehahinge (teisiku) surnute maale alles siis, kui surnukeha oli lagunenu." (Lintrop 1993: 88)

Piir kahe maailma ehk olemissfääri vahel on udmurdi usundis hajus. "Kõik märgid näitavad seda, et udmurdi usundi maailmapildis sulas reaalne maailm üleloomulikku sfääri difuusselt – mida kaugemale maailma keskpunktist (kodukolle), seda hajusamaks ja ebakindlamaks see muutus." (Lintrop 2003: 63) Lintropi väitel jagavadki udmurdid siinpoolse maailma üldiselt funktsiooni ning tähenduserinevuste põhjal erinevateks valdkondadeks. "Põldude taga algasid metshaldja valdused, kellele põhjandmurdid põllutara äärde pannkooke viisid. Selle maailmaosa piiril või selle lähedal paiknesid harilikult küla ühised pühapaigad." (Lintrop 2003: 63) Sellisteks pühapaikadeks olid näiteks hiied, mis usutigi asuvat kahe maailma piiri peal. Udmurdi usundis eristatakse keskkondi vastavalt nende kulturiseeritusele ehk inimtekkelisusele. Siinilma keskmeks on kodukolle, siinpoolne maailm lõpeb hiiega. Vahepealset osa jagatakse vastavalt metsistumisastmele põlluks, mis on veel inimese kontrolli all, ning metsaks ehk metshaldja või metsavaimu, inimesest erineva olendi valitsemisalaks.

Hiis on püha paik, puudesalu, millega on seotud mitmed keelud. "Ohvrihiis oli püha, hiiepuid ei tohtinud raiuda ega neilt oksid murda. Üldse ei tohtinud hiiest midagi võtta." (Lintrop 2003: 94) Lisaks ei lubatud sinna naisi ning ohvrihiide ei lubatud purjus olekus, kuna võis kaasa tuua kontrollimatu käitumise või hiie pahandamise, palvused toimusid sageli öösel. (Lintrop 2003: 97) Hiites ohverdati kas jumalatele või „Lud“-ile ehk ebapuhtale (võimalik, et kurjale) vaimule, samuti keremetile, mis tähendab kas

paganlikku jumalust või palvuspaika. (Lintrop 2003: 98). Kuna hiis oli seotud üheaegselt nii siinpoolse kui ka sealpoolse maailmaga, olles selle ühenduslüliks või "väravaks", on tõenäoline, et ohvreid toodi ka surnute hingedele. Sellest annab tunnistust järgmine unenäokirjeldus: "Juski külas rääkis keremeti (vaim = lut) preester ... et ta vana-vanaema näinud kord und, kus talle ilmunud "tatarlase rõivais lud /.../ "Ta öelnud, et on väga nõudlik ja kuri ega või taluda vähimatki roojust süüdlast karistamata /.../ ega või inimese lohakust taluda. Seepärast peavad need, kes teda paluvad, olema kindlasti valgeis rõivais." (Lintrop 1993: 48-49) Sarnaselt seostuvad eesti rahvausus valged rõivad surnutega, kuigi rõivaste kandjateks on viimasel puhul surnute hinged, mitte ohvritoojad. Lisaks annab alust oletada sidet hiie ning surnute vahel järgmine teade: "Bogajevski järgi mälestatud surnuid metsas, kus toit ja puskar maasse kaevatud ja lähedasi surnuid nimepidi kutsutud." (Lintrop 1993: 82) Võimalik, et tegemist ei olnud lihtsalt mõne metsatukaga, vaid kindla ohvripaigaga, hiiekohaga.

Suhtumine surnute hingedesse on ambivalentne. Ühelt poolt on nende tagasitulek oodatud sündmus, surnutel palutakse side elavatega alal hoida, siis teiselt poolt leidub hulk surnutõrjemaagilisi riitusi. Näiteks asetati surnu väljaviimisel eluhoonest lävepakule kirves, tõmmati maa peale kirvega jooni, majale pandi uks teistpidi ette, surnukirst viidi välja aknast või laeaugust, kirstu keerutati kolm korda vastupäeva, matuselised puhastasid end suitsu abil või üle tule hüppamisega, nulu- või kadakaokstega üksteist lüües, hõõrusid käsi tuhaga, pärast matusetalitust käidi saunas, samuti öeldi surnule "mine koju, ära jää siia". (Lintrop 1993: 81) Nähtavasti oli surnu hingel visa tahe jääda elavate juurde, mistõttu teda tuligi peletada ning ka suusõnaliselt minema ajada.

Samas leidub udmurdi rahvakalendris hulk aegu, mil surnu hingi oodatakse koju käima ning neile tuuakse ohvreid. Sügisel, taliviljapõlluääres ohverdati neile lehm, kukk või kana, Varklet-Bodja udmurdid mälestavad surnuid pärast kevadiste põllutööde lõppu peetavate "geršid"- pühade ajal, ohverdades surnutele kas mõne üksiku väljal kasvava puu ääres või metsatukas. (Lintrop 1993: 82-83). Surnutele ohverdamise ajad seostuvad seega kevade ning sügisega, täpsemini pööripäevadega. "Lisaks regulaarsetele mälestamistele on surnutele ohverdatud ka siis, kui nad ennast unes ilmutasid või kui tark arvas haiguse või häda põhjuseks surnu rahulolematuse." (Lintrop 1993: 83)

Surnu hingede siinpoolsuses viibimise ajaga olid seotud kindlad tabud. Rukki

õitsemisel loeti Gõja, Lõpi ja Polomi vallas eriliseks patuks vee reostamist ja valju hääle tegemist, ei tohtinud ujuda, pesu või nõusid pesta, karja jõkke ajada, suvisel invožo-ajal ei tohtinud töötada villa ega kanepiga, samuti olnud keelatud lillede noppimine. (Lintrop 2003: 124) Sarnaselt eesti rahvausule seostub surnu hingede tegevus ilmamuutusega, nimetatud keeldudest üleastumise tagajärjeks oli vilja hävitav torm või rahesadu. Veel üks sarnasus on mõistatamiskombestikus, mis jääb mõlemas rahvakalendris talvise hingede tagasituleku aega, mis oli ühtlasi sanditamise aeg. "Iseloomulik oli nende tegevusele keppidega vastu majanurki ja põrandaid tagumine peletamiseks kurje vaime ja haigusi." (Lintrop 2003: 126) Sarnaselt Eestis levinud kombele iseloomustas udmurdi sante pahupidipööratud riided, nõgised näod, naiste riiete kandmine – vastupidisus selle ja tolle ilma vahel, samuti seos sanditamise ja karjaõnne vahel. "Sante nimetati otsesõnu vožodeks, viimased aga olid kahtlemata seotud surnud esivanematega." (Lintrop 2003: 126) Erinevalt eesti sanditamise kombest käisid vožod ringi jõulu ajal (mis langeb udmurtidel ühte õigeusu jõuludega ehk nääridega) ning lõpetasid käimise 6. jaanuaril, õigeusu kalendris Jeesus Kristuse ristimise päeval. (Lintrop 2003: 126)

Ohvritoomised ning tabud, mis olid seotud surnu hingede siinviibimise aegadega, pidid tagama surnu hingede heasoovlikkuse. Surnut üritati rahustada juba matuserituaalide kaudu, kus talle pandi teise ilma kaasa tarbeesemeid, kuna valitses usk, et teispoolsuses jätkub elu sarnaselt siinpoolsusega ning suhu mett või võid, et surnu näljasena teele ei läheks. (Lintrop 1993: 79-80) Samas: "oli kombeks tema päitsis olevasse kasetohust nõusse mune visata, meenutada kõiki surnud sugulasi nimepidi ja paluda neil lahkunud oma seltsi vastu võtta." (Lintrop 1993: 80) Surnu hingele peeti hingepalvusi, väljendamaks, et teda pole unustatud ning ta on elavatele endiselt oluline. "Lõuna- ja ida-udmurdid mälestasid lahkunuid kolmandal, seitsmendal ja neljakümnendal päeval ning surma aastapäeval /.../ ristitud udmurtidel olid mälestuspäevaks kolmas, seitsmes, üheksas ja neljakümnes päev ning aastapäev." (Lintrop 1993: 81)

4.2 Hingeusk liivi rahvausus

Liivi rahvausku on põhjalikult eesti rahvausu kõrval uurinud Oskar Loorits, mille tulemusena valmis usundilises materjalil põhinev ülevaatlik teos "Liivi rahvausk". Tänu Looritsa tööle on Eesti Rahvaluule Arhiivis esindatud lisaks 1920ndate ja 1940ndate aastate välitööretkede jooksul korjatud liivi rahvaluule kogu, mis sündis suuresti uurija erahuvi ning ettevõtmise toel. 1937. aastaks oli intensiivne uurimistegevus tõusnud Läti võimude huviorbiiti, kes kahtlustasid Looritsat muuhulgas üleskihutustöös liivlaste hulgas Liivi ranna viimiseks Eesti valdusesse, (Blumberga, 2004) spioneerimises ning Läti Vabariigi vastases tegevuses, mistõttu uurija töö oli takistatud ning ta ise *persona non grata* na arvele võetud. Hoolimata keerulisest olukorrast on autori sulest ilmunud kolme osaline töö siiani kõige põhjalikum liivi rahvausu käsitus.

Sarnaselt eesti ning udmurdi rahvausule on ka liivlaste juures levinud kujutelm inimese hingede paljususest. Ants Viires on pluralistlikku hingekäsitlust pidanud omaseks kõigile Läänemere-äärsetele sugurahvastele, mida näitab sõna hing ühtlane levikupilt ja haakuvad tähendused. "Põhitähendused on: 1. hingus, hingetõmme (soome, karjala, eesti, liivi), 2. elu (soome, karjala, eesti, liivi, lapi), 3. (inimese) hing (kõikjal), 4. indiviid, isik (loendamisel) (kõikjal), 5. vaimolend, kummitus (soome, karjala, liivi, lapi), 6. süda (karjala, vepsa), 7. mõtteilm, meelelaad, hingeelu (soome)." (Viires 1986: 1671) Läänemere-äärsete sugulaskeelte pealt on näha, et hing on tähenduslikult tugevalt seotud nii inimese elususe ehk hingamisega, kuid laienenud inimest tähistavaks üldmõisteks. Samas seostatakse hinge inimese surmajärgse olemisvormiga, inimkehast irdunud substantina, mida kujutatakse ette inimtaolise olendina. Hinge sidumine meele- või tundemaailmaga on samuti loogiline järeldus, arvestades, et hinge kui elususe allika seisund mõjutab inimest tervikuna.

Viirese keeltevõrdlusel põhinevast mõisteuuringust selgub, et sarnaselt läänemereruumile esineb sõna hing liivi keeles kolmes tähenduses: inimese elususe alusena (tähendustes hingus/ hingetõmme ja elu), inimest tähistava üldmõistena (indiviid/ isik) ning tema surmajärgse kehatu ilmumisvormi tähistajana (vaimolend/ kummitus). Hing on substant, mis annab kehale kui mateeria vormile elususe, samas on ta mateeriast lahutatav ning sel viisil eksisteerimisvõimeline. Kas sõna esinemisest inimese üldtähistajana võib järeldada, et inimest peetigi pigem keha elustavaks substantiks, ehk selleks, kes on võtnud kehalise kuju, mitte kehaks endaks või keha-

hinge sümbioosiks jääb siinkohal vastuseta. Keeleloogika lubab järeldada vähemalt seda, et elusolendit nähti kui materia ja seda elustava osa sümbioosi.

Liivi keeles täpsustati eesliitega millist konkreetset elusolendit mõeldakse. Loorits on toonud näiteid mütoloogiliste olendite säärasest nimetamisest: "Nimetus metsahinged = mõtsa-jengõd /.../ väljendab metshaldjaid, mereneitsid noorad olevat sellised hingeneitsid = jengneitsõd /.../ s.t haldjaneitsid, ja lõpuks hing tõlgitseb mõnikord üldse igasugu üliloomulikku olevust, vaimu." (Loorits 1998: 14) Nõnda võib ka liivi keele loogikat arvesse võttes järeldada, et elusolendit tajuti mitte pelgalt elava kehana, vaid tervikuna, mis koosnes lisaks kehale ka seda elustavast jõust.

Samas esineb hinge ehk jeng´e kõrval ka vaim, mille märkimiseks kasutatakse läti laensõna gara. Täheenduselt langevad, kuigi väikese rõhuerinevusega, gara ja jeng peaaegu ühte. Gara tähistab sarnaselt elusa inimese kehalise poole vastandit ning üleloomulikku olevust, vaimolendit (Loorits 1998: 15). Hinge ja vaimu mõistete kokkulangevus on näha ka Viirese läänemere äärsete sugurahvaste keelte võrdlemisel, kus vaimu põhitäheendusleks on: "1. mõtteilm, meelelaad, hingeelu (ka lapis meelelaad), 2. haldjas, vaimolend, kummitus /.../ (pisut ka liivis), 3. elujõud, 4. indiviid, isik (loendamisel), 5. (nais)teoline mõisas; soome keeles 7. süda, kõht (elukeskusena); mordva keeltes: 8. hingus, hingetõmme, 9. hing, 10. elusolend." (Viires 1986: 1672) Kokkuvõtvalt võib öelda, et vaim kannab endas samuti kolme tähendusvälja, tähistades elusust (sealjuures ka elujõukeskust), inimest üldiselt ja üleloomulikku olendit. Nähtavasti pole varases maailmatajus peetud oluliseks vaimu ja hinge eristamist, vaid need käibisid paralleelmõistetena.

Sarnaselt eesti ja udmurdi rahvausule leidub ka liivi rahvausus kujutelm surmajärgsest eksistentsist ning surnu hingede tagasipöördumisest siinpoolsusesse. Viimane on oktoobris ning nimetatakse jengõd ajga, mitte garad ajga, nagu ka eesti keeleski on hingede aeg, mitte vaimude aeg. (Loorits 1998: 16) Hingede aeg algab nädal peale mihklipäeva esmaspäeva õhtul ja kestab kuus nädalat märdipäevani, kuid hingedeaja kestvust piiratakse mõnikord ka üksnes nelja/ viie nädalaga. (Loorits 1998: 20) Hingede aega iseloomustavad ilmastikunähtustest tugev tuul ja külm, see on looduse kolletamise ja närtsimise aeg. Loorits on märkinud ilmastikunähtuste ja surnu hingede tegevuse vaheliseks seoseks tuisku ning vihma ja päikesepaiste koos esinemist. (Loorits 1998: 24) Viimased aga ei ole konkreetselt seotud enam hingede ajaga. Ilmastiku ja surnu hingede kokkuviimine rahvausus osutab kujutelmale, et teispoolsetel jõududel on

mõju siinpoolsuse üle, mistõttu nende tegevus avaldub siinpoolsuses näiteks ilmastikunähtustena.

Hingedeajal ohverdati kodu küllastavatele hingedele toitu, eriti oluline oli puder, ning kehtis töökeeld. Toad pidid olema puhtad, et hingi mitte pahandada. Hinged olid seotud põlluviljakusega, Loorits kirjeldab rituaali, kus eelmisel õhtul puhtaks pühitud põrandalt järgmisel hommikul leitud viljaterad näitavad, millist vilja tasub külvata. (Loorits 1998: 22) Hingedele ohverdamine leidis aset ka teistel rahvakalendris olulistel päevadel, milleks olid jõulud, uusaasta, kolmekuningapäev ja lihavõtted. (Loorits 1998: 22) Piiri siin- ja sealpoolsuse sai järelikult ületada aasta läbi, kas neid aegu võib näha ühtelangevatena pööripäevadega, pole kindel. Komme, mis lubab oletada, et suuremal või vähemal määral on usutud surnuhingede jäämisesse talvisel ajal siinpoolsuses on nn "lindude tõstmise" riietus, mille käigus küla noored lähevad hommikul päikesetõusu ajal lauldes linde puudelt lendu äratama, mille käigus püütakse ära ehmatada ka kurjad vaimud. (Loorits 1998: 28) Ühtlasi visatakse laulmise ajal mune alla orgu või vette, mis meenutab udmurdi surnukeha ettevalmistamise rituaali matuse jaoks, kus samuti purustati mune.

Surnu hinge kujutatakse kas kehatu olevusena, kelle kohalolu võib välja lugeda tema tegevuse kaudu tekkinud märkidest (näiteks ulumine kõrvas, külmavärinad. eelpool nimetatud ilmastikunähtused, tehtav töö valmib rutem jne). Kehatu ilmumiskuju on peidetud üksnes inimese silmadele, seevastu koerad näevad neid ning isegi purevad Looritsa teatel. (Loorits 1998: 28) Sagedasem on siiski kujutlus kehastunud olevusest: "nad on kahvatud, silmad pää põhjas, nina terav, seljas valged riided või kuidas keegi on riietat puusärgis, enamasti ju ikka valges." (Loorits 1998: 23) Surnu võib kanda ka oma argipäeva rõivaid. Lisaks eelnevatele usutakse surnu ilmumisse unenäos, kus ta teeb seda kas mõne mure või probleemi pärast, kuid võib samas ka lihtsalt oma käekäigust tulla jutustama, elavaid õpetama või hoiatama. Sagedased probleemid, mille korral surnu end ilmutab, on surnukeha hooletust pesemist jäänud mustus, liigne leinamine, mille tõttu on surnul märg magada, sobimatud matmisrõivad, sassis pea alune või pea vajumine ühele küljele. (Loorits 1998: 31) Eelnevast järeldub, et ka siinpoolne tegevus võib mõjutada surnut ja tema elu, mistõttu ta tuleb nõudma paremaid tingimusi.

Veel üks põhjus, mis paneb surnut end ilmutama, on inimese traagiline surm. Üheks selliseks näiteks toob Loorits lapsed, kes on surnud või hukatud enne ristimist pentikäise artikkel!. Sellised jäävad kahe ilma vahepeale, leidmata kummaski rahu.

(Loorits 1998: 48) Kui inimest on tabanud aga traagiline surm, jääb ta kummitama selle ajani, mil tema maine eksistents oleks pidanud kestma, misjärel ta leiab rahu. (Loorits 1998: 44)

Kodukäimine pole üllatavalt liivi rahvausus vähemalt Looritsa väitel laialt levinud uskumus. Ühe põhjusena nimetab ta kodukäivate surnu hingede kujutelma kokkusulamist kuradi-kujutelmaga, väites, et hulk surnutõrjemaagilisi rituaale annavad kinnitust usust kodukäijatesse. (Loorits 1998: 42) Sellisteks rituaalideks on naela löömine sinna, kuhu surnupesuvett maha kukkus, rinnal kantav punasest lõngast ristikene, hauast välja tulija hauale ristide löikamine, tagurpidi Meie Isa palve lugemine, lihtsalt ristimärgi tegemine või jälitava surnu hinge mõtlemine oma lähisugulaseks. (Loorits 1998: 43) Igal juhul leiduva rituaalse kinnituse põhjal saab väita, et usk kodukäijatesse ehk rahututesse surnutesse on liivi rahvausundis olemas.

Sagedasemad kohad, kus surnute hingedega kokku puututakse on kalmistud, kus surnukehad magavad, samal ajal kui hinged jätkavad aktiivset elu kas siin-, või sealpoolsuses. "Kuna laip "magab" pärast surma kalmistul oma hauas, siis surnu hing või vaim jätkab oma elu "teises ilmas" – see on liivi keeli toi passoul. /.../ Mõnikord öeldakse lihtsalt "sääl" /.../ kord nimetatakse surnute asulat armsaks ehk õndsaks maaks." (Loorits 1998: 3) Surnu hinged/ vaimud püsivad surnukeha juures kuni matmiseni, seejärel ta kas suundub taevasse (mis on ilmselgelt hilisem, risitusustamisjärgne kujutelm) või rändab nelikümmend päeva mööda maad, pärast mida nendest saavad "täitsa eraldunud ja iseseisvad olevused oma erilise nimega mirinõd, s.t surnud." (Loorits 1998: 13) Surma kujutatakse ette inimese siirdumisena lühikesest east ehk kehastunud kujust pikka ikka kehastumata kujul, mis viitab kujutelmale kehast eraldunud ning iseseisvunud olevusele ehk mirinõle, kelle elu teispoolsuses ei erine inimese omast.

Surnu hinge elu jätkumisele kogukondlikus vormis teispoolsuses osutab ka kujutelm, et matustel tulevad surnu varem lahkunud sugulased teda vastu võtma. "Surnuvaimu võib tulla palju, kes jala, kes ratsa. Surnud hakkavad tulema kalmistult matuserongile vastu siis, kui hakatakse lööma surnuaia kella." (Loorits 1998: 14) Suur surnuvaimude hulk võib saada kirstu vedavale hobusele koormaks, kes peab liikuma harilikult kõrgemal liivakünkail asuvale kalmistule. Nimelt istub surnut tervitama tulnud vägi samuti vankrile. Kujutelmast lähtuvalt on loogiline, et üks populaarsemaid surnulugusid on liivi rahvaluules suure vaimudehulga nägemine kas kalmistul või

kalmistuteel. (Loorits 1998: 28)

Looritsa väitel pole liivlastel hiisi, kuid: "Vanad kalmistud on nagu hiied, mida ei tohi teotada, eksploateerida, vallatleda, lärmitseda ega joobnud peaga taaruda." (Loorits 1998: 39) Sarnased tabud kehtivad ka udmurdi ohvrikohtade suhtes, mis võib osutada kalmistute ja hiite vahelisele seosele. Aja jooksul olevat paganlike hiite asemele asunud kristlikud surnuaiad, mis hetkel jääb vaid väite tasandile. Mõningat alust pakub asjaolu, et igal vanemal külal on oma surnuaed kodu ligidal, nagu ka hiis oli küla lähedal. (Loorits 1998: 3) Kalmistud on aga kindlasti muust ümbrusest eraldatud ning pühaks peetud, austatud kohad. Loorits on toonud paar näidet selle kohta, kuidas maapinnast välja tulnud surnuluud muudavad paiga puutumatuks kohaks. "Piza-küla lähedal metsas Rinda-jõe kaldal ajas jõgi kalda murenema ja liivast tuli nähtavale surnute luid; teine kalmistu on koht keset Ira-küla, kuid keegi ei julge ehitada sinna midagi ega kasutada maad põlluks, koht on erilises aus." (Loorits 1998: 31) Paiga puutumatuse taga on kujutelm surnukeha puutumise tabulisusest. "Nagu randa uhutud laipu ei tohita riisuda, vaid peab maetama kristlikult maamulda, samuti ei tohita puudutada neid, kes on juba kord maetud ega tohita rikkuda nende unerahu." (Loorits 1998: 36)

5 Hingeusk Kihnu saarel

Hingekujutelmade kohta saab informatsiooni mitmetest allikatest, milleks on kihnlaste teated matmiskombestikust, rahvakalendrist, unenägudest ja ärkveloleku aja jooksul kohatud surnuhingedest. Hingekujutelma kohta otseselt teateid ei ole, seepärast tuleb see konstrueerida pärimustekstide kaudu. Saamaks võimalikult ülevaatlikut pilti irdhingeusust on alljärgnevalt püütud esitada neile teemadele kõige iseloomulikumaid tunnusjooni. Irdhingeukujutluse analüüsist jääb välja painajakujutelma käsitus, sest painajaks käijat peetakse Kihnus elavat inimest, mitte surmajärgselt eraldi eksisteerivat hinge.

5.1 Irdhingeukujutelm matusekombestik

Hingekujutelmade kohta saab teavet hankida lisaks otsestele teadetele kokkupuutumisest ilmutava surnuga ka uurides inimese matmise või surmaajaga seotud kombeid ja tabusid. Seda seetõttu, et usundilised kujutelmad on leidnud mitmesuguste praktikate näol tegevusliku väljundi. Nõnda tasub pöörata tähelepanu nii surnukeha ettevalmistamise, kalmistule viimise, matmise ja ka matusejärgsele leinaaja kommetele.

Lisaks matmise ning leinaga seotud kommetele on välitöömaterjalis mitmeid teateid surnutõrjerituaalidest, mis osutavad surnute tagasipöördumiskujutelma elujõulisusele. Surnute tagasipöördumist ei peeta oodatud sündmuseks ning selle vastu üritatakse maagiliste rituaalide abil võidelda. Surnu on elavaid häiriv, ohtlik olend, ta võib inimesi erineval viisil kahjustada või häirida nende elutegevust.

Matusekombestik on Kihnus rikkalik, alustades surnukeha ettevalmistamisest matusteks, hauakoha ettevalmistamisest järelmatmise ning kindlate ajavahemike tagant (kuus nädalat, aasta) hingepalvete lugemiseni. Kihnlastel tuleb surnukeha matmisega tulla toime üksinda, neil puudub sarnaselt mandrile võimalus tellida matustega seotud teenuseid. Surnukeha ettevalmistajad, hauakaevajad, matjad ja peielaua valmis panijad on kohalikud inimesed (peielaua teenust on võimalik tellida ka saare keskel asuvast Kurase baarilt, mis on muutunud populaarseks viisiks).

Sageli toimuvad matused ilma preestri juuresolekuta, sest Kihnu kogudusel puudub pidevalt saarel viibiv preester. Preestri saabumisel toimub järelmatmine,

hauakoha õnnistamine ning surnuaiapühade ajal surnute mälestamine. Olulisteks mälestuspühadeks on kuuenädala palve, millal lõpeb hinge rändeaeg maapeal, ja aastapalve, millega loetakse aktiivne leinaperiood lõppenuks. Leinavalu välismärgina kantakse tumedatoonilisi kõrte (must, tumesinine), mida lähemal kaotatud inimene kördi kandjale oli, seda kauem kõrti kantakse ja seda tumedatoonilisem see on.

Surnukeha ettevalmistamine algab surnukeha viimisega elumajast välihoonesse, mille jaheduses seisab surnukeha paremini. Järgneb surnukeha pesemine ja riietamine, mida peetakse naiste ülesandeks, ning kirstu panemine, mida aitavad teha mehed. Surnukeha ettevalmistamine lõhub argipäeva rütmi, sest surnukehaga tegelemise ning leina tõttu lõpetatakse argitööd. Surm mõjutab ka toiduvalmistamist, valmistatakse näiteks riisitanguputru, mida nimetatakse surmapudruks. Võimalik, et see on seotud kujutelmaga, millele olemasolule viitas liivlaste rahvausundit käsitledes Oskar Loorits. Nimelt meeldivat surnuhingedele toitudest kõige rohkem puder. (Loorits 1998: 22)

Loona Päll: Aga kas te oskate matmiskommetest, matusekommetest midagi rääkida?

Naine, 1957: Matusekommetest? Siis pannakse, kui sureb, nagu ommikul sureb, õhtul pannakse siis kirstu. Kirstu panemine. Siis keedetakse putru, kartulast ja liha ja muud toitu kõrvale, aga puder peab ikka olema. Surmapuder öeldakse.

Age Salo: Aga millest seda putru tehakse? Ükskõik millest?

Naine, 1957: Riisitanguputru enamasti. Ja siis võisilm sisse ja siis süüakse. Pannakse kirstu, siis viiakse väljahoonesse, kuskile külmema kätte ja siis pannakse matmise päev, millal maetakse

Loona Päll: Aga kui surnu on kodus, kas siis peeglid kaetakse kinni või sellised rituaalid on olemas?

Naine, 1957: Riidega. Riie pannakse üle ja viinaga lapid ka pannakse vahel näo peale, et nägu nii kehvaks ei lähe. Viinalapid, siis hoiab tagasi nagu. Nägu seisab ilusam. Ei muud midagi, riided üle ja kirstus.

ZM-0268--01--(2011-08-25)_A2448_(000)_PALL-L

Surnukeha matmiseelsesesse perioodi jäävad sellised surnutõrjerituaalid nagu peeglite kinnikatmine ja surnukeha majast väljaviimisel naela löömine ukسلävesse. Samuti öeldakse kindlaid sõnu, kuid missuguseid, pole õnnestunud välitööde käigus kindlaks teha. Surnutõrjerituaalid peaksid välistama või takistama surnu

tagasipöördumise koju, ta eraldatakse ning viiakse välja inimese elusfäärist. Seda näitab ka juba surnukeha viimine elumajast kõrvalhoonesse, surnukeha toimetatakse otsesest elutegevusest kõrvale. Tõrjerituaalid peavad kindlustama argipäeva normaalse kulgemise, kus surnuhing ei saa tungida elavate sfääri. Samas ta teeb seda siiski, nagu näitavad informantidelt kogutud memoraadid kohtumisest kodukäijate ning muude surnute ilmumisvormiga.

Sarnaselt kihnlastele püütakse udmurdi ja liivi rahvausus surnut elavatest eemale kindlate sõnade ütlemisega, nagu kihnlaste gi puhul. Tõenäoliselt on need sõnad seotud surnu ärasaatmisega, nagu see on udmurdi matusekombestik (vt Lintrop 1993: 81), kuid seda saab kindlaks teha alles edasise uurimise korral. Surnutõrje, mille alla kuuluvad ka niinimetatud ärasaatmisütlused, annavad tunnistust surnu vastumeelsusest elavate juurest lahkumise puhul. Surnu justkui ei mõistaks, et ta elu siinilmas on lõppenud ja tuleb siirduda teispoolsusesse.

Oma kindlad ütlemised, kui näiteks kirstu pandud on ja surnu välja viiakse, siis... siis on oma jälle ütlemised, mis ütleva peab ja, mõtled valmis ja. Ukselävesse lüüakse siis nael, et tagasi ei sua tulla. On oma kombesi küll jah. (Naine, 1978)

KH-0011—03--(2010-09-18)_A2448_PAE_(002)

Surnukeha viiakse majast välja jalad ees, samamoodi toimitakse surnukeha väljaviimisel kirikust. Surnukeha pööramine osutab kujutelmale, et surnukeha on vaja eksitada, et ta ei teaks tagasiteed. Setu kombele teha puude peale surnut tõrjuvaid riste Kihnus analoog puudub.

Jaan Sudak: Aga sellist asja ei ole, et viiakse ainult jalad ees uksest välja?

Naine, 1928: Jah, seda ma olen kuuln. Kirikus viidakse kah. Kirikus tehtakse ka niimoodi, et jalad viidakse välja ja keeratakse ümber. See on küll õigus. Ja kui, noh see on siuke loll komme, et ukselävesse löödakse nael, et siis surm sisse ei tule, siukest kunsti ei ole vaja teha, et ukse naele sisse lööd, et siis surm ei tule. Surm tuleb niikuinii ju. Mis see nael siin ees on või on taga, surm tuleb niikuinii ju.

ZM-0258—12--(2011-08-24)_A2448_(011)_SUDAK-J

Naela löömine peaks takistama surnu hinge või surma tagasipöördumist kodumajja ning see meenutab Aado Lintropi poolt kirjeldatud udmurtide kommet asetada ukسلävele kirves. (vt Lintrop 1993: 81) Mõlemal juhul on tegemist ukسلäve blokeerimisega terava esemega, kihnlased kasutava selleks naela. Suhtumine naela löömisesse on aga ambivalentne. Kombe kohta kogutud teated jagunevad kaheks, ühelt poolt peetakse kommet levinuks ning seega tõenäoliselt vajalikuks, teiselt poolt öeldakse, et komme on uus ning reaalselt mõju tal tagasipöördumissündmusele ei ole. Naela löömisel tagasipöörduva jõu seostamine nii surma kui surnu hingega ehk kodukäijaga näitab, et surnu tagasipöördumisel on elavaid (nende elujõudu) kahjustav toime, mistõttu järgmine surmajuhtum võib aset leida taas samas talus.

Surnukeha kahjulik mõju ümbritsevale selgub matuserongi teekonnakirjeldusest, mis järgib Kihnus (vähemalt Linaküla puhul) kindlat marsruuti. Keelatud on liikuda vastupäeva või minna läbi põldude vahelt. Järgnev teade on kogutud Linakülalt, kus kõige otsem tee kiriku ja kalmistu juurde viib just põldude vahelt läbi. Hoolimata teekonna pikemisest väidetakse, et matuserong peab kindlasti hoiduma põlluteedest. Võimalik, et surnukehal usutakse olevat põlluviljakust (looduse elujõudu) kahjustav mõju, või soovitakse surnut eksitada, et ta ei tuleks kodukäijaks, mistõttu teda viiaksegi harilikust liikumismarsruudist erinevaid teid pidi.

Merili Metsvahi: Aga kuidas see matuserong läheb, see on ka mingi kindlaks määratud, et kuidas ta peab minema ja...

Mees, 1933: Enam vähem. Ennevanasti ikka oli hobusega, nüüd autoga... ning marsruut kua sedapidi vastapäeva ei või minna, siis möödapäeva minnakse otsast tullakse sinna...

Merili Metsvahi: Aa siis tehakse ringi?

Mees, 1933: Risti pealt Kurase peale pöörab sinna kiriku...

Salme Vesik: Põldude vahelt ei tohi minna ning... põlluteed kaudu noh...

Merili metsvahi: Ei tohi minna?

Mees, 1933: Ei. Ei käua.

Naine, 1937 : Minnakse kogu aeg siit ümbert metsa ja siis sealt Kurase, kus suur kauplus on, ristsuurtee, siis sealt pööratakse sealt kiriku.

KH-0001—02--(2010-09-17)_A2448_METSVAHI_(004)

Kindlaid tõendeid surnu tagasipöördumise kohta pakub uskumus, et matusetalituse ajal kostab surnu kodus kolinaid, mille põhjustajaks peetakse tagasipöördunud surnut. Kolinat kuuljateks on koju jäänud inimesed, kes valmistavad ette peielauda. Samas on tänapäeval kodused peielauad muutumas haruldasteks, nende asemel tellitakse peielaua teenus kalmistu ning kiriku lähedal asuvast Kurase baarist. Kuna peielauad toimuvad nüüd valdavalt Kurasel, siis on loogiline, et jutud selliste kolinat kohta jäävad harvaks, kuid kogutud materjali hulgas on üks sellest uskumusest teada andev memoraat. Kas kojupöördumine leidis aset surnutõrjerituaalidest hoolimata, pole kindel, kuid arvestades rituaalide kuulumist traditsioonilise matusekombestiku hulka, võib seda oletada, millest järeldub, et surnutõrje ei paista olevat tõhus, kuna hoolimata kombestiku olemasolust levivad memoraadid tagasipöördumisjuhtumitest.

Jälle siin Kihnus on niisugune asi, et minnakse surnut nagu matma ja paar inimest nagu, vat nüüd on, matus toimub Kurasel nagu seal baaris surnuaia lähedal ja seal . Aga enne toimus ju kõik kodus ja siis nagu kui matma minnakse siis jäävad paar inimest ikkagi koju, kes siis jälle keedavad ja juba kartulad teevad selleks ajaks valmis kui inimesed tulevad siis saab kohe süüa ja siis on kuuldud toas mingit kolinat ja niisugust pingi lükkamisi ja niisugusi asju jah räägiti ikka et niisugused asjad on olemas.

/.../

Minu kasuisa sugulane ja tema ka, noh vigane oli ja tal ei olnud muud sugulast ja tema jäi minu hooleks. Ja mitu aastat oli siin tagatoas, mitte mitu aastat, aga mitu kuud ja oli siis niisugune asi, et suri ära aga tema ütles niimoodi et noh et kui matused või tema peaks ära surema, et siis viige mind ikkagi kodunt läbi. Suri ära, tegime siis niiviisi, kodunt läbi, seal tema kodus tegime siis selle kirstu panemise ja kõik niiviisi selle asja ja see söömine ja kõik oli seal, aga matused tegime siin. Noh ja siis ee, noh siin tagapool on kaks tuba ja see tuba siin. Ee... Siin toas siis magasime peale selle. Need lauad jäid nagu õhtu sinna välja, kaua aega veel olid. See oli ka detsembrikuus, kolmandal detsembril veel oli see suremine ja siis äkki ma kuulen, et hirmus kolin eestoas. Ja ja... Ei julge välja minna. Teiskorda uuesti veel, natukene vahet, mõtlesin veel: "Jään magama, jään magama". Lapsed olid ka kõik minu juures ja ja ja teist korda uuesti. Seekord oli oli natuke väiksem. Jah ja abikaasa purjus olid ka kõik ja mina hüüan, et "No tõuse üles! Tõuse üles, mine kööki pane tuli põlema". Noh ja tema siis läks ja siis mina hiilides tagantjärgi vaatama, et noh kas on toas midagi muutund, et

mis kolin see oli, midagi peab siis kusagil kukkund olema, et see niisugune suur kolin oli. Aga lapsed olid ka siin sellel ajal linnast ja korjati niimoodi noh laua pealt, päris ära koristatud ei olnud aga leivad, lahti lõigatud leivad, olid niimoodi taldriku peale pandud. Mõtle ja need leivad olid kukkunud tead laua alla naerab aga ju siis pärast veel osa kukkus, nii et väiksem kolin oli veel pärast ja siis ma sain aru, et see oli see kolin, et oleks nüüd olnud niimoodi, et poleks tähele pannud, et need need leivad olid, et siis kindlasti kolistas ta siin öösi. (Naine, 1941)

KH-0016—01—(2010-09-17)_A2448_HUNT_(004)

Memoraadi esitanud informant kahtles, kas kolinat põhjustaja oli ikkagi koju käima tulnud surnu. Kolistamist seletatakse lihtsalt leibade kukkumisega, kuid ei otsita põhjust, miks leivad kukkusid. Kõneleja jaoks on küsimus mis juhtus olulisem sellest, miks juhtus. Kõnekas märk on see, et memoraat järgnes usundilise kujutelmatautvustusele, mis näitab, et kõneleja jaoks peab nende kahe vahel mingi seos olema. Vastasel korral ei oleks jutuvoog suundunud üldiselt konkreetsele ehk kujutelmata kirjelduselt kogemuse kirjeldusele. Nõnda jääb lahtiseks, millist tähendust lugu kõnelejale on ikkagi kandnud ning kas ta leiab, et öise kolistamine on seotud lahkunu tagasipöördumisega.

Surmaga on seotud ka kindlad töökeelud. Eelnevalt oli juttu, kuidas surma korral katkeb talus argipäev ning hakatakse tegema ettevalmistusi surnukeha matmiseks. Iseenesest ei ole see seotud hingekujutelmaga, vaid pigem praktilise sooviga surnu matusevalmis seada ning võimalikult ruttu taastada argipäeva normaalne kulgu. Surmapudru võimalikule seosele surnu hingele meelepärase toiduga liivlaste näite varal oli samuti juttu. Olulisemaks hingekujutelmale viitavaks kombeks on aga pesu pesemise tabu. Kui külas on keegi surnud, siis ei tohi seal kuni surnukeha matmiseni pesu pesta, sest valge pesu kuivatamine väljas toob sellele plekid, mida seostatakse surnu tegevusega. Sarnaselt naela löömisega ukשלävepakku on ka antud kombe puhul omavahel seotud surnu hing ja surm üldisena, sest perest, mis ei järgi pesupesemise tabu, võib tulla järgmine surmajuhtum. Sarnasele pesupesemise tabule on Aado Lintrop viidanud udmurtide juures, kuid pesule plekkide tekkimist või surma kutsumist oma majja pole ta kirjeldanud.

Kui näiteks samas külas on inimene ära surnud siis ei pesta seal külas pesu noh, et

pesed omale surma majja. Või siukseid asju on päris palju jah. Siis kui oma külas surnu on, siis ma küll ei pese pesu. Ei pese, ei pane välja ka kui kannatab ää selle kaks päeva, mis inimene on, ära maetakse. Ja mis on täheldatud et ee... katsetanud olen salaja küll ühe asja... et kui valget riidet või lina või midagi paned välja kui oma külas on surnu siis sinna tulevad roosteplekid peale. Ma ei tea kuskohast nad tulevad või miks nad tulevad, aga on tuln ja ma olen ära testind ka selle muideks. Et surm jätab siuksed plekid peale. (Naine, 1978)

KH-0011—02--(2010-09-18)_A2448_PAE_(001)

Kõnekas on ka surnupesuvee eriline kohtlemine, mis meenutab Lintropi poolt osutatud udmurdi surnutõrjerituaalile, kus surnupesuvee mahakukkumise kohta lüüakse nael. (Loorits 1998: 43) Naela löömisest lävepakku oli juba juttu, surnupesuvee puhul seda Kihnus ei tehta. Samas koheldakse vett sarnaselt pühitsetud ristimiseveele, valades selle mitte ükskõik kuhu, vaid viljapuu juurtele, nagu selgub järgnevast teatest. Loorits on kirjeldanud inimest elustavat jõudu ehk väge, mis inimese surma järel läheb üle loodusesse, näiteks puudesse. (Loorits 1990: 67-68) Nõnda võib ka antud kombest oletada kujutelma inimese elujõu kandumisest surnupesuvee kaudu viljapuudesse, misjärel jõudu juurde saanud puud peaksid muutuma lopsakamaks ning viljakamaks.

Selle vee lihtsalt viskame kusagile puu peale. Ning siis, kui ristitakse, siis viikase ka kusagile sellise noore puu peale see ristimise vesi, kas õunapuu peale või ploomipuu peale või kusagile. (Naine, 1943)

KH-0025—02—(2010-09-17)_A2448_KALKUN_(0007)

Alates surmapäevast loetakse lahkunu hinge rändeajaks loetakse kuus nädalat. Nende kuue nädala kestel surnu hing viibib veel siinpoolsuses ja on võimeline iseseisvalt tegutsema. Kuue nädala möödumise järel peetakse kiriklik kuue nädala palve, mis märgib surnu hinge rändeaja lõppu ning peaks andma viimasele hingerahu. Nii nagu liivlaste hingekujutelma puudutavas peatükis oli juttu, on ka kihnlaste puhul ristiusk jätnud hingekujutelma oma jälje, mistõttu kiriklikku palvet peetakse vajalikuks kombeks. Lisaks kuuenädala palvele peetakse aastapalve, mis märgib aktiivse leinaperioodi lõppu. Sealt edasi mälestatakse surnuid suvistel surnuaiapähtadel, kus lastakse kirikuõpetajal lahkunute nimed ette kanda ning peetakse ühiselt mälestuspalve.

Pihla Siim: Kuidas need surnumälestamised või... Peale seda kas on mingitel kindlatel pühadel või kas käiakse ...

Naine, 1940: Üks siuke... Üks siuke surnuaiapäeva sui. See öeldasse surnuaiapäeva, siis nagu mälestasse. Aga ise omaksed teevad siis pärast nagu... Kuie nädali pärast palvet, siis nagu kuus nädalit hing pidi rändama, siis tehakse kirikus nagu palvet. Kuie nädali palve ning aastapalve tehakse ning siis nagu jääb selle peale, et ainult selle pühas, et surnuaiapäeval nagu mälestasse.

ZM-0259--01--(2011-08-25)_A2448_(0004)_SIIM-P

5.2 Irdhingekujutelm rahvakalendris

Rahvakalendripõhised teated, mis on seotud surnu hingedega, on välitöömaterjalis väga harvad. Tüüpilisemad on kuuenädala ning aastapalve mainimised, samuti surnuaiapäevade kirjeldused. Üksikud teated, mida õnnestus koguda, annavad tunnistust pigem tunnistust rahvakalendri vaesusest surnute kohapealt.

Hingedepäeva kombestik on Kihnus, nagu ka ülejäänud Eestis, uus, väidetavalt alles taasiseseisvumise aegne komme, millega ei seostu tugevad rahvausundilised kujutelmad. Pigem on tegemist ilmaliku pühaga, kus kalmistul käiakse laulmas ning sinna viiakse küünlad. Hingedeajaga seotud teated puuduvad välitöömaterjalis samuti. Mil määral Kihnus hingedeajaga oluliseks peetakse, vajab hilisemat uurimist.

Jaanika Hunt: Aga kas te hingedepäeva tähistate? Et panete hingedele nagu..

Naine, 1940: Jah, jah see tuli nagu nüüd selle uue eesti ajaga see asi välja. Enne siin Kihnus siukest asja küll ei oln. Mitte midagi siukest asja ei oln. /.../ Nüüd võetakse seda, et see on see päev. Katrina ajab naised kokku, et lähe surnuaeda laulma ja jah ja... (naerab) See ei ole niisugune, et noh et, kellegi sees see on. Seda ei ole. Ennevanasti ei oln ja ja... ongi niimoodi.

KH-0016—02—(2010-09-17)_A2448_HUNT_(005)

Olulisemaks üleloomulike jõududega seotud ajaks on Kihnus peetud aastavahetust, millal usutakse, et kuradid on maa peal liikvel. Viimased püüavad

tungida inimese eluruumidesse ning nende vastu tehakse ustele riste. Võimalik, et kuradid on jälg kunagisest hingedeaja usust, sest nagu Oskar Loorits on märkinud, on palju surnu hingedega seotud kujutelmi sulandunud kuradi kujutelma. (Loorits 1998: 42) Sarnaselt Kihnule on ka udmurdi kombestikust aastavahetus seotud kurjade vaimudega, keda üritatakse inimesest eemal hoida. (Lintrop 2003: 126) Järgnev kombekirjeldus on ainuke aastavahetuse kohta käiv teade.

Naine, 1950: Üks seoke komme jälle et ee no seda me oleme isa ka teinud, et vana-aasta õhtul tuleb kõikide välisuste peale teha ristid. Siis nagu need kuradid ... ei pääse sinna sisse. Ja saunast tuleb vana-aasta õhtul kõik asjad ära korjata, kõik need pesemisvahendid ja kausid ja svammid ja.

Risto Järv: Aga miks siis?

Naine, 1950: Et jälle need kuradid lähevad pesema sinna vana-aasta öössel. Et selles mõttes vist jah. Vot üks aasta oli hirmus suur lumi ja mul ema oli siis terve alles, mul ema oli viis aastat halvatud ja siis ta seda ma käisin risti tegemas. Ma küsisin kas sa keldriukse peale tegid ütles nii suur lumi oli ma ei saand sinna keldriukse ma läksin sumbates panin suured pütid jalga ma ütlesin see on kõige tähtsam koht. Et seal kõik kartulid ja asjad sees.

KH-0013-05(2010-09-18)_A2444_JARV (0299)

Jõulude ja aastavahetuse ajaga on seotud veel omalaadne kambaskäimise komme, kus meestepundid käivad perest peresse vanu arveid klaarimas, et saaks uut aastat alustada puhtalt lehelt. Tegemist ei ole sanditamiskombega ning puudub ka ilmne seos surnutõrjerituaaliga, kuigi seda võiks oletada udmurdi rahvakombe analoogiast, kus samal ajaperioodil käiakse hingesandiks kurje vaime peletamas (vt Lintrop 2003: 126). Kas kihnu meeste kombel on kunagi hingesandiks käimise kombega paralleelseid jooni peale ajalise ühtelangevuse, jääb siinkohal lahenduseta.

Epp Tamm: Aga kuidas see jõulude pidamine oli?Või mis mis jõulude ajal...

Naine, 1931: Jõulude ajal ei olnud mitte midagi. Õlut tehti, koduõlut ja kambaga, mehed käisid kambaga ja poisid ja käisid oma kambaga ja. Tüdrukute käest siis küsitü pähkli ja. Siis lubati suvel jälle pooksi tuua kui jälle püüavad kala ja raha saavad. Muud kommet sii ei olnud.

Kahjuks puuduvad andmed ka Kihnu mardipäeva kommete kohta, mis on samuti surnutega seotud püha. Ülo Valk on kirjutanud lähemalt mardilauludes olevatest viidetest teispoosusele, mille järgi võib oletada mardisantide teispooset päritolu. (vt Valk 1995) Kihnu kalendrikombestik vajab kindlasti hilisemat uurimist, selgitamaks pühasid ja aegu, mis on seotud hingede tagasipöördumiste ja surnute ilmumisega.

5.3 Irdhingekujutelm unenägudes

Unenäo põhised memoraadid, mis räägivad kohtumisest surnuvaimudega, jagunevad kahte gruppi: kommunikatiivsed uned ehk kohtumine surnud inimesega või endelised uned ehk surnute nägemise tõlgendamine ilmamuutust või surmaennet märkiva unenäosümbolina. Nõnda erinevad unenäod ka oma funktsioonilt: esimese puhul toimub kommunikatsiooniakt siitilmast lahkunud inimesega, teise puhul pole surnu isik enam oluline, surnut tajutakse üldise endelise sümbolina, mille nägemine on nägija jaoks seotud reaalsete tulevikusündmustega. Surnutega seotud unenägude tõlgendamine ja seostamine argireaalsusega näitab otseselt usku surnuhingede eksistentsi, kellel on mõju argireaalsuse üle. Unenägu on meedium, mille kaudu ilmutatakse teateid või vihjeid saabuvate sündmuste või muutuvate olude kohta, samuti mille kaudu elavad ja surnud saavad omavahel sidet pidada.

Unenäost kui kommunikatsioonivahendist oli juttu juba liivlaste ja udmurtide hingekujutelmade puhul, kuid sarnase fenomeni on leidnud Agnes Hesz Moldova Rumeenias osas elavate Ungari päritolu etnilise grupi csangode juurest. Surnud ilmutavad end unes, kui nad on rahutud ja vajavad midagi, samas ka siis, kui elavate tegevus neid häirib (näiteks liigne leinamine, sest leinapisaratest saab vesi, mis rikub surnu und) (Hesz 2012: 142 – 145). Uni on kultuurinormi kinnitaja, mis näitab, et surnu rahu tagamiseks on vaja järgida teatud kombeid ning oma eluga edasi minna, mitte jääda kinni liigsesse leinamisse. Didaktiline funktsioon kultuurinormi kinnitajana võib avalduda kas hoiatava unenäona, mis kannab sõnumit, et surnu pole millegi tõttu rahul, või rahustava unenäona, kus surnu ilmutab elavatele oma heameelt. Hoiatava unenäotüübi näitena toob Hesz välja oma informandilt kuulnud loo, kus kuue nädala

palvusel surnumälestusel lisati mälestusnimekirja kõik surnud sugulased, ehkki oleks pidanud lisama üksnes lahkunu nime ning unes ilmus lahkunu peaaegu tühja leivakotiga, sest teised nimetatud olid tema eest toidu ära võtnud. (Hesz 2012: 145) Viimase näite puhul on enne unenägu toimunud kultuurinormi eiramine, mis tõi kaasa rahutu surnu ilmumise. Tõenäoliselt toob loo edastamine kaasa kogukonna liikmete poolse usu tugevnemise nii surnuvaimude ilmumise võimalikkusesse kui ka kuuenädala palve vajalikkusesse. Seevastu rahustava unenäo näitena toob Hesz välja loo ühest lapselapsest, kellele ilmus surnud vanaisa ning ütles, et temaga on kõik korras ja elab head elu. (Hesz 2012: 154) Vanaisale oli toodud piisavalt ohvriande ning ta oli elanud väga religioosset elu. Nõnda võib ka positiivse unenäo kaudu kultuurinorm leida kinnitust – tugevneb usk, et religiooselt elatud elu ning piisav hulk leinajate poolt toodud ohvreid toob kaasa heaolu teispoolsuses.

Kihnus peetakse endelistest unenägudest reaaltähenduslikeks pigem halba ennustavaid unenägusid, mis on seotud kas mõne tulevase õnnetuse või surmaga. Samas võib halvaendelise unenäo sisu olla informandile mõjusam ning ennustatav sündmus puudutata teda sügavamalt, kuna haiguse või surma läbi kaasneb suur kaotusvalu. Nõnda jäädaksegi pärast halvaendelise unenäo nägemist hirmuga tulevat sündmust ootama ning seostatakse hiljem juhtunu varem nähtuga.

Pihla Siim: Kas teil seda on juhtunud et mingi unenägu on...

Naine, 1974: Täide läinud?

Pihla Siim: Jah.

Naine, 1974: On juhtunud. Tavaliselt lähevad need halvad unenäod täide ja mõni unenägu on eriti eriti selge, mis kohe mõtled et läheb täide. Taha rääkidagi.

KH-0023—04--(2010-09-19)_A1644_TAMMAI_(0008)

Unenägude vastavusse seadmine argireaalsusega näitab, et informantide jaoks on unenäoreaalsus argireaalsusega kausaalses ahelas, mistõttu unenägude kaudu on võimalik hankida teavet tulevaste sündmuste kohta. See tähendab, et unes nähtul usutakse olevat mingi reaaleluline põhjus. Seejuures ei pruugi unenägu olla samasisuline tulevase sündmusega, vaid selle sisu seatakse unenäos esinenud sümbolite kaudu aset leidva õnnetuse või surmajuhtumiga seosesse alles takkajärgi. Unenäod ei pruugi olla selged, kuid neis sagedamini esinevatele sümbolitele omistatakse konkreetne

tähendus. Nõnda tähistab näiteks vesi haigust või uppumist, laev seevastu aga konkreetsemalt peatselt tulevat surma. Järgnev vestlus toimus 67-aastase naisterahva ning folkloristide Andreas Kalkuni ja Kärri Toomeos-Orglaane vahel.

Kärri Toomeos-Orglaan: Aga kas on mingisuguseid selliseid, inimesed on rääkinud ka, et nad on unes näinud, et miski, mis ennustab surma, et vat näed siit talust keegi on lähemal ajal minemas või... Kuidagi surma ennustatakse ka?

Naine, 1967: Unenägudega.

Kärri Toomeos-Orglaan: Unenägudega?

Naine, 1967: Unenägudega enamasti ikka. Minul vend uppus ära ning ma nägin siin unes enne et ee... meid oli kaks venda olid ning nad käisid ikka koos väljas ning. Need kaks venda läksid merele ning tulid koju tagasi. Teine pööras tagasi poole tee peal ning teine läks. Vaata sedasi ma nägin unes, et kaks hobust olid. Kaks noort hobust ning nad läksid kodust välja kahekesi. Manijast sealt sellest talust nägin. Hobused tulid tagasi aga teine tuli poole tee peale. Teine läks koju ning teine läks randa tagasi. Ning nad tulid kahekesi, teine oli teise paadiga ning teine vend uppus ära ja teine sai koju. Läks koju.

Andreas Kalkun: Sa nägid enne?

Naine, 1967: Ma nägin kuu aega enne ja kogu aeg mõtlesin, et misasja see peaks tähendama. Ning siis kui ema suri, siis ma nägin, et ee, unes et, üks siuke vana suur laev hakkas tulema sealt Manijast just meie talu alla. Hakkas tulema ning tuli siia Kihnu ning ma vennale rääkisin siis veel, tead, et ema läheb ära varsti. Läkski kuu aja pärast, ta oli haige ning... jah.

Andreas Kalkun: Mis see siis tähendab kui näed laeva?

Laeva... siis tähendab surma enamasti. Minul on tähendanud, ma ei tea, kuidas teistel.

KH-0025--02--(2010-09-17)_A2448_KALKUN_(0007)

Esimeses näites venna surmast nägi informant kuu aega enne venna hukkumist unes kahte hobust, kellest üks tuli koju, teine aga vaid poolele teele ja pööras tagasi. Sama juhtus vendadega merel, kellest üks uppus. Unenäo sidumiseks argireaalsusega annab põhjust sündmuse sarnasus nii oma ajalise kulgemise kui ka tegelaste arvu poolest. Noor hobune vastab noorele mehele. Konkreetne sidumine vennaga toimub seevastu unenägemishetkest kuu aega hiljem ning unenägu seostatakse konkreetse

sündmusega takkajärgi.

Ema surma ettenägemine unenäos on antud näites tunde poolest konkreetsem, aga oma kujult sümbolsem. Unenägemise järel teadis informant, et tema ema sureb peagi ja ütles seda ka oma vennale. Unenäos endas puuduvad aga konkreetset sündmused või sümbolid, mis loovad veendumusele aluse. Võimalik, et informant kasutas surmaendena laeva sümbolit ning sidus selle argireaalsusest tuttava faktiga oma ema haigusest. Teade kinnitab, et informandi jaoks on argireaalsus ning unenäomaailm omavahel seotud. Unenäole omistatakse konkreetne tähendus kas takkajärgi sümbolkeele kokkuviiamise kaudu argireaalsusega või kujuneb sümbolkeele pinnalt veendumus mingi tulevase sündmuse suhtes.

Eelnevat arvesse võttes peab olema ka surnute nägemisel reaaleluline alus ehk memoraat surnu nägemisest unes on ühtlasi vihjeks usu kohta unes ilmuvate surnuhingede olemasolu kohta. Selliseid teated on kogutud välitöömaterjalis kellegi surma ettenägemise teadete kõrval haruldased. Võimalik, et endeliste unenägede teadete rohkust on mõjutanud küsimuste suunatus unes ettenägemisele, mitte unes ilmunud surnutele, sest ka teateid surnutest kui ilmamuutust märkivatest unenäosümbolitest on vähe. Teadete esinemine viitab aga materjali olemasolule, mille levikuhulk ning määr saavad selguda üksnes hilisema uurimistöökäigus.

Ühes memoraadis surnu ilmumise kohta unes edastas eelnevas vestluses osalenud informant seoses küsimusega kodukäijate kohta. Võimalik, et informandi reaktsioon viitab kujutelmale, et unes ilmuvad surnute nägemine on seotud nende kodus käimisega, elavate lähedaste külastamisega. Vastupidiselt kodukäijale on unes ilmunud mees rahulik ning unenägu ise pigem heatooniline, meenutades lahus oleva naise igatsust oma mehe järele. Unes ilmutava surnu seosele kodukäijaga on osutanud ka Leander Petzholdt "Väikeses deemonite ja vaimolendite leksikonis" (vt Petzholdt, Hiiemäe 2010: 111). Järgnev katke on pärit vestlusest Andreas Kalkuni ja eelpool nimetatud 1967. aastal sündinud naisterahva vahel.

Andreas Kalkun: Aga seda on ka räägitud, et mõnel on inimene ära surnud, aga hakkab kodu käima?

Naine, 1967: Pärast unes ilmub või? Ma olen oma meest unes küll näinud, mitu korda. Unes olen ikka näinud, et oleme kusagil peol, aga minuga ta koju ei tule. Olen kutsund aga ära ei tule. Naerab Ju mõtlemist sellepärast on või midagit.

Andreas Kalkun: Aga see tähendab head või halba kui näed siis?

Naine, 1967: Seda ma ei tea. Seda ma pole aru saanud. Halba pole olnud siukest midagi.

KH-0025--01—(2010-09-17)_A2448_KALKUN_(0006)

Teine unenäogrupp sisaldab teateid surnute nägemisest endelise unenäosümbolina. Lisaks ilmamuutusele võivad sellesse gruppi kuuluvad unenäod märkida unes nähtud elava isiku peatset surma.

Ühe näite kogusid Merili Metsvahi ja HTG õpilane Carmen Küdorf informandilt, kes nägi unes, et tema endises kodus Lemsi külas magasid tema abikaasa ja tema surnud isa kõrvuti, kusjuures isa jalg oli üle abikaasa jala. Unenägu tõlgendati takkajärgi endelisena, kuna ilmsi juhtus mehega unenäojärgselt õnnetus. Teel talviselt kalapüügilt koju kukkus mees rannakivide peale ning see külg, mis oli Maria unenäos olnud vastu surnut, oli kukkumisest sinine. ZM-0256--01--(2011-08-25)

Selle loo puhul põimuvad omavahel endeline unenägu ning surnu ilmumine, kusjuures viimane on halvatähenduslik ja takkajärgi seostatud õnnetusjuhtumiga. Mehe kojujõudmine oli vaevaline, ta jäi oma paarimehega merele hilja peale ning pidi veetma öö Kihnu lähedal asuval Sangelaiul. Paarimees, kes otsustas minna koju, vajus ranniku lähedal läbi jää ja hukkus. Mees ise pääses siiski kahe päeva pärast koju. Pole teada, miks tulek viibis. Unenäo seostamine argireaalsusega osutab kujutelmale, mille järgi surnu hing võib viidata kannatusele või surmajuhtumile, sest mees pääses läbi õnneliku juhuse, kuid surnuga kõige vahetumas kontaktis olnud kehaosa sai ka tegelikult kannatada. Eelnevale lisab uut valgust järgnev memoraat, kus informandi ema surma korral nägi naabrinaine unes suurt rahvahulka, mida võib liivi rahvausundi valguses tõlgendada ka surnute väena, kes tulevad uut surnut vastu võtma. Memoraadis esitatud vesi on Kihnus laialt tuntud surmasümbol, samas kui surnute hulgale analoog puudub. Ühendades aga eelnevalt esitatud loo surnud isast, kelle jalg oli üle mehe jala ning mehega juhtunud raskest sündmusest, võib järeldada, et unes ilmuvad surnud, kes on seotud elavate inimestega, on tulnud neid teispoosusesse viima või vastu võtma. Puuduvad andmed, et loos esitatud unenägu oleks eelnenud informandi ema surmale, samas arvestades Kihnu endeliste unenägede hulka, võib seda pidada tõenäoliseks.

Reesi Poom: Aga mingeid... Te lugusid pole selle kohta kuulnud, et keegi oleks näinud

ette mingit õnnetust merel või, et kas keegi

Elo-Hanna Seljamaa: Unenägid kas te usute?

Naine, 1935: Mina ei tia jah, võibolla et unen jäävad ikka küll. Kui minul ema ära suri siis üks naabrinaine näin et või näin unes, et meil õue olla kõik vett täude ning teede peal on palju inimesi /.../

KH-0020--01--(2010-09-17)_A1644_SELJAMAA_(000)_MP3s.mp3

Surnute tegevuse seos siinpoolsete inimeste surmaga ilmneb ka järgmisest memoraadist, kus informandile ilmub tütre surnud ämm ja pakub kahte kampsunit. Kihnus levib kaks paralleelset uskumust selle kohta, millised tagajärjed on surnult millegi vastuvõtmisel – ühelt poolt tähendab see head, teiselt poolt halba. Heatähenduslik andmine on haruldane, selle kohta on ainult üks teade. Teate sisu paistab ülejäänud välitöömaterjali valguses teravalt silma, sest üldiselt on surnu ilmumine halvaendeline märk ning temalt millegi vastuvõtmine ohtlik teguviis.

Jaanika Hunt: Aga sellist asja räägitakse, et surnu ennast pärast unes ilmutab või või... et see midagi tähendaks, et näiteks kutsub kaasa unes?

Naine, 1937: Seda öeldakse küll, et kui surnu annab, see pidi tähendama head. Aga kui surnu su käest midagi võtab, see pidi halba tähendama. Seda nagu öeldakse küll jah, et räägitakse.

KH-0016—01—(2010-09-17)_A2448_HUNT_(004)

Järgnevast memoraadist paistab selgelt, et surnult millegi vastuvõtmine on kurjakuulutav endeline märk. Informant on sidunud omavahel unenäos surnult kampsunite vastuvõtmise ja nende pakkumise elavatele hiljem järgnenud surmajuhtumitega. Unenäoreaalsuses toimuv on tugevalt seotud argireaalsusega, sooritatud tegudel on reaalsuste ülene mõju.

Oota minul olnd omal üks unenägu siuke aga mia ei tia kas oli siuke asi või või mis asi see oli. Miu... Miu tütre ämmal sai ka poeg surma nagu mootorrattaga, vanema pojaga olid ühe vanadused. Miu vanemal pojalt, Kalle ütlebki, et temal old veel nüüd kuus tükki juba, mis on juba mulla all. Temal klassivenda, tema vanust. Ning mia nägin unes, et see ämm pakkus minule kahte kampsunit, selle oma poja kahte kampsunit, et temal jäi

Valdurist üle nagu kampsunid. Kusjuures temal oli ju ikka veel kaks poissi aga... Aga pakkus minule kahte kampsunit ning mina nagu mõtlesin unes, et misasjas nüüd, et ää öelda ka ei taha, et mia ei võta neid, mis mina, mina ei taha neid surnu kampsunisi, mina oma poistele küll ei taha neid. Mul oli kolm poissi siis nagu, et mina oma poistele küll ei taha neid et misasjas ma teen. Et mia siis mõtlesin veel, et mina annan papale teise, minu isa elas alles, et mina annan papale teise ning see vennapoeg oli vangis, tuli vangist, misasja pärast ta oli ikka, mia ei mäleta, ju ühte koolis tegid ühte pahandust ning tuli vangist ning mina mõtlesin, et mina anna teise sellele, Ülole, ning teise annan papale. Need kampsunid, et mina võtan ikkagi vasta need kampsunid. Ning mia ei tia kui kaua aega sellest oli, kui mia seda unenägu nägin, üsna kaua aega ikka oli sellest ning tiad, Ülo sai mootorrattaga surma esimesel juulil ning minu isa suri kaheksandal juunil, nädal aega oli vahet kui need ää surid. (Naine, 1940)

ZM-0259--01--(2011-08-25)_A2448_(0004)_SIIM-P

Eelnevast kahest memoraadist selgus, et Kihnu rahvausundilises kujutelmades on kommunikatsiooniakti surnuga elavaid kahjustav, mõnikord isegi elu võttev mõju. Tuletades meelde, et Looritsa järgi nimetatakse inimest elustavat jõudu "väeks", siis see vägi läheb surnutesse. Memoraadis, kus informandi abikaasa magas tema surnud abikaasaga kõrvuti, sai realselt kannatada see külg, mis oli vastu surnut. Memoraadis, kus informant võttis surnult vastu kaks kampsunit, surid peagi need, kellele ta kavatses unes neid kampsuneid pakkuda. Seega nii surnuga kokkupuutumine kui ka surnult millegi vastuvõtmine võib inimese väge kahandada ehk viia teda ligemale surmavallale.

Sarnane siinpoolest kahjustav ja halvemuse poole suunav mõju paistab olevat ka surnu ilmumisel unes üldiselt, kus teda tõlgendatakse ilmamuutust kuulutava endena. Nimelt sarnaselt eelpool kirjeldatud eesti, liivi ja udmurdi rahvakalendritele, kus hingedeaga iseloomustavad halvad ilmad (tormid, lumesadu, külm), on Kihnus surnud seotud ilma muutumisega kehvemaks ehk vihmasemaks ja külmemaks. Surnu ilmumisel unenäosümbolina pole oluline tema konkreetsus vaid piisab lihtsalt tema esinemisest unenäotegelasena.

Reeli Reinaus: Aga unenägusid tähenduslikke olete näinud või on keegi rääkinud?

Naine, u 1950: Kuule jah. Unenägusid ikka. Mul on üks päris see endine unenägude seletaja vanas kirjas kirjutatud üks selline raamat. Vaatan seal vahest, mis need

unenäod tähendavad. Vaata öeldakse, kui surnuid nagu unes näed, et siis ilm läheb kehvaks ja siukest asja.

KH-0013-11(2010-09-18)_A2444_JARV (0305)

Viimaks tuleb rõhutada, et surnu pole üksnes negatiivne unenäotegelane, kelle ilmumine kas kuulutab ette tulevat surma või õnnetust, vaid ta võib olla ka positiivne, ilmudes näiteks oma elavatele lähedastele isikutele. Unenägu on kanaliks, mille kaudu surnutel ja elavatel on võimalik omavahel suhelda ja teateid vahetada. Kihnust kogutud memoraatides on need sageli endelised, kuid ended ei pruugi olla kõige selgemini mõistetavad, mistõttu sündmuse seostamine endelise unenäoga võib toimuda alles takkajärgi. Samas võib selline endeline unenägu olla selge, nagu selgub järgmisest anonüümseks jääda sooviva informandi poolt jutustatud memoraadist. Informant (naine, sünniaasta 1938) töötas kooliõpetajana ning tema kolleegile ilmus sageli unes isa, kes jagas hoiatavaid ning õpetlikke nõuandeid, mistõttu kolleeg elas ohutumalt ning tasakaalukamat elu. Nõnda paistab selgelt, et surnutel on teadmised siinpoolsuses aset leidvatest tulevastest sündmustest ning nad võivad kasutada seda teavet elavate inimeste juhendamiseks ning hoiatamiseks.

Vat mul oli üks kaastöötaja, kes rääkis, et temal oli väga hea läbisaamine oma isaga ja tema ütles küll, et tema nägi unes, et isa ütles talle, et ära seda sammu tee ja ta elas ka palju asju rängalt läbi ja ütles, et tõepoolest, et need ohud jäid ära, et see isa justkui teda hoiatas. Ta ilmus talle unes. Kuna ta oli tõesti tark inimene, matemaatik ja nii, siis ma tõesti uskusin, et see on nii. (Naine, 1938)

KH-0008—02—(2010-09-17)_A2448_PAE_(003)

Kihnus puudub itkemiskultuur, mille kaudu samuti kahe reaalsuse vahel sidet on peetud. (vt Arukask 2011). Nõnda on unenäod üheks vähestest kommunikatsioonivahenditest. Allpool käsitletavat kohtumised ilmuvate surnutega on soovimatud ning traagilised sündmused, mis rõhutab nimetatud suhtluskanali olulisust kihnlaste elus.

5.4 Irdhinge kujutelm kodukäijate näitel

Kodu on piirkond, mis peaks pakkuma varju ning turvatunnet, mida kaitstakse ja hoitakse võõraste eest. Kaitseks üleloomulike jõudude vastu on Kihnus tarvitusel erinevad tõrjemaagilised rituaalid, millest oli matusekombestikku tutvustavas peatükis pikemalt juttu. Hoolimata tõrjemaagiast on kujutelm koju tagasi pöörduvast surnust väga elujõuline. Surnule ei paista tõrjemaagia mõjuvat või piisavat mõju avaldavat. Nõnda võib ta hoolimata elavate vastuseisust tahtmise korral tagasi pöörduda ning neile kurja teha, mis muudab kodukäija elavatele eriti ohtlikuks külaliseks. Ta tuleb millal tahab ja üritab üldjuhul elavat kuidagi kahjustada või hirmutada.

Selgelt avaldub see alljärgnevas loos. Informandi pöördus surmajärgselt tagasi tema tädi, kellega informant läbi ei saanud. Tädi pärast surma tagasi pöörduda ja hakata informanti hirmutama, mis tähendab, et surnu hingel peab säilima mälu ning tahe, mis on elavana antud lubaduse täide viimiseks vajalikud alustingimused. Füüsilise kuju kaotamine pole seega suur kaotus, surnu hing tegutseb edasi ning on isegi võimsam, kui oma kehastumise ajal.

Vaata minu tädi, vaata nüüd on siukene värk, ma pean minema kinu vaatama. Tead sa minu tädi ütles mulle: „Mina hakkas sind hirmutama!“ Mul on kaks tädi olnud, aga nad on, nad on mõlemad... Ma ei tea, ma ei usuks, et ma ise nii halb inimene olen aga, aga nad olid mu vastu väga sümpaatsed inimesed. Noh ja siis oli siuke lugu et, tädi suri ära ja tädi ütles mulle: „Et vaata, kui ma ära suren..“ Ma ütlesin, et jah, sa oled minu vasta alati paha olnud, aga ma ei tea, miks sa minuga paha oled. Ja ta ütles mulle: „Aga vaata, et sa mulle niimoodi ütlesid, et ma paha olen olnud, ma näitan sulle seda, mis on minu võimuses ja mis sind kartma paneb!“ Ma ütlesin, et ma ei ole sulle midagi teinud, miks ma peaks sind kartma? Ma ei karda sind ju! (Informant, 1928)

ZM-0258—12--(2011-08-24)_A2448_(011)_SUDAK-J

Kodukäija tegevus oli väga mitmekesine. Ta suutis võtta erinevaid kujusid, ning kiusas Virvet mitmel erineval moel. Näiteks on informant kirjeldanud, kuidas ta öösel magades avastas, et midagi külma on tema peal. Ülesärgates oli see surnud ja mahamaetud tädi pea, mis näitab, et kodukäija siht oli tõepoolest pahatahtlik, nagu tädi oli teda hoitanud. Pika aja jooksul ilmus ta mitmel neljal moel (koerana, kassina, surnu

peana ja nähtamatuna) ning tegi kurja. Pikemalt on informant kirjeldanud seda, kuidas ta avastas, et surnud ja mahamaetud tädi pea on tema kaenlas, aknaklaasi kraabib tohutu suur ja kandiliste silmadega must kass, kodukäija tõstab teda voodi kohale üles ning laseb alla kukkuda, suur metsast tulnud koer ründab teda, kodukäija ilmutab oma kohalolu aknakardina järsu liigutamise või ägeda tuulekohinaga vaikselt päikesepaistelisel päeval. Kodukäija võib seega ilmuda nii kehatu kui kehalise olendina, ka tavapärase kuju puhul reedab teda mingi üleloomulik omadus (kassi puhul tema silmad, koera puhul ebaloomulik suurus). Kodukäija tegevust innustab pahatahtlikkus, ta ilmub koju kurja ning ohtliku olendina, kes soovib elavaid kahjustada (näiteks hirmutamise läbi, kuid ka füüsiliselt rünnates). Kindlasti ei ole tegemist sooviga viibida koos oma lähedastega, nagu see oli osade unenägude puhul.

Traumeerivad kogemused leidsid argise lahenduse. Informant kirjutas kodukäijast tädi majaraamatust välja (raamat, millesse on märgitud majja sissekirjutatud isikud) ja kodukäimisjuhtumid lõppesid. Argise tegevuse tõrjemaagiline funktsioon osutab taaskord sellele, kuidas elavate ning surnute maailmad on omavahel põimunud, kuid piiride tõmbamine aitab neid teineteisest lahutada. Majaraamatust välja kirjutamine on omalaadne surnu ärasaatmise vorm, kus lahkunu eraldatakse lõplikult elavatest.

Ta kiusas mind väga palju, põhjendamatuult ta mind kiusas. Aga ma sain pärast aru, et ta oli mul majaraamatus sees ja sellepärast see asi oli kõik, aga siis kui ma ta majaraamatust välja kirjasin, siis ta kadus ära. (Naine, 1928)

ZM-0258—12--(2011-08-24)_A2448_(011)_SUDAK-J

Vihast ning sallimatusest sündinud kodukäimisjuhtumit on sama informant kirjeldanud ka Manijas elanud kahe naisterahva puhul, kes olid omavahel õed. Eluaegne riid tipnes surmajärgse hirmutamisuhtumiga. Kodukäija tegevus seisnes seekord illusoorse tormi tekitamises, mis oli tajutav üksnes kimbutatava kodumaja sees. Tormi tekitamine meenutab surnu hingedele omistatud võime ilma muuta, kuid seekord on tegemist vaid meelepettega. Teiselt poolt kinnitab alljärgnev näide kujutelma, et surnul säilivad mälu, tahe ning tunded.

Manijas olid kaks õde, kesse riidlesid, ja majad olid ligistikku, päris, päris ligistikku. Ütleme niisama lähedal, nagu sealt see kuuri ots on. Niipalju ehk, ehk ligemalgi võis

veel olla. See ütles et, see õde ütles, et kui meie Madli ää suri, ütles, nii torm oli. Nii tormaks olla läinud, maja oli niipalju nagisend ja paukund, et ta oli toast välja läinud. Oli palgi ja, ja kivi... Et maja viib praegu lendu. Ja oli siis vaatand, et torma ei ole üldse, üldse ei olegi tuult õues. Aga kui ta tupp sisse oli läinud, ütles, et maja paugub ja raksub. Tunned lihtsalt, et maja läheb praegu paigast ära. Ütles veel, et ta rääkis niimoodi imelikust rõhutab kõneledes r ja s häälikut: „Ma ütlesin, et minu pärast raiu na palju kui sa tahad. Mina sind raiska kartma küll ei hakka. Vii maja teise koha peale kohe. Ja vaata, öeldakse, et surnud on, et vaimud, aga tähendab, et oli. (Naine, 1928)
ZM-0258—12--(2011-08-24)_A2448_(011)_SUDAK-J

Iseloomulik sellele kodukäimisjuhtumile on veel surnu ilmumine suuremale hulgale inimestest. Ühe tantsupeo ajal Manijas nägi grupp tüdrukuid eelmises loos esitatud kodukäijast õde lendamas Kihnust Manija poole, matmisrõivad seljas. Informant, kes loo jutustas, ise seda pealt ei näinud, kuid talle rääkisid seda väidetavalt otsesed tunnistajad. Kihnust lendas surnu Manija poole tõenäoliselt seetõttu, et ta oli maetud Kihnu (Manijal kalmistut pole), mis kinnitab rahvausundilist kujutelmata, et surnu puhkab hauas ja tema hing võib sealt vajaduse korral väljuda.

Üks õhtu siis kõik olid kaetud ja maetud ja seal sillal tantsiti. See oli Manijas. Sillal tantsiti. Oli tühi maja ja sillal tantsiti. Teine õde, mis ma nüüd rääkisin, teine õde elas seal majas edasi, aga see, mis maha meti, see teine õde, tüdrikud, kes olid seal õues, seal silla juures oli tantsitud ja tantsiti ja nemad olid siis tantsinud ja tulid siis puhkama, eksle. Tulid siis õue puhkama ja kui nad õue olid tulnud, nad vaatand kõik, vaatand, et seesama Madli, Madli on nimi tuleb Kihnust ja nendesamade matmiseriieetega oli lendand, oli lendand, kõrt ja kõik oli niimoodi lingus, tead kõik oli niimoodi lingus taga olnud ja tüdrikud olid õues olnud. Ja ütles, nii lähedalt, tead, inimese pikkuselt oli lendand läbi nende ja vaatand kõigi tüdrikutele silma ja oli lendand koju poole. Oma maja poole, aga mina seda ei teadnud, mina tulin suurelt maalt töölt ja mina läksin ka õhta tantsu lööma, et tüdrikud küsivad minu käest, et Virve kas nägid ka midagi. Ma ei näind midagit. Aga me saime selle Madliga väga hästi läbi, väga hästi saime läbi. Noh ja oligi tead siis niimoodi, armas jumal. (Naine, 1928)
ZM-0258—12--(2011-08-24)_A2448_(011)_SUDAK-J

Leander Petzoldti „Väikeses deemonite ja vaimolendite leksikonis“ on kodukäijat defineeritud kui surnut, kes mingi süüteo pärast või muul põhjusel peab deemonliku surnuna ringi käima (Petzoldt 2010: 111). Kihnu kodukäija erineb selle poolest, et ta tahab, mitte ei pea oma kodu külastada. Samuti pole tema tegevus piiritletud üksnes koduga (Virve räägitud näitel Madlist). Eesti kodukäija kujutelmi on lähemalt uurinud Eha Viluoja, kus ta eristab kolme erinevat tüüpi kodukäijaid: elav laip, kurat või hing/vaim. (vt Viluoja 2000) Kihnu kodukäijalood esindavad kõik viimast kategooriat. Samuti pole Viluoja järgi kodukäija ilmumise algpõhjuseks süütegu, vaid ta on oma tegutsemises vaba.

5.5 Irdhinge kujutelm väljaspool kodu ilmuvate surnute näitel

2011. aasta välitöömaterjalist selgub, et Kihnus eristuvad kolm piirkonda, mille kohta räägitakse kõige sagedamini jutte seoses surnute ilmumisega. Nendeks on saare kirdeosas Sääreküla ja Rock City vaheline Kahutaguse mets, saare edelaosas asuv Lüllemägi ning saare keskosa, kus asuvad surnuaed, kirik, muuseum, kool ja rahvamaja. Kahe esimese piirkonnaga on seotud ka muistendid, mis kirjeldavad paikade ajalugu ning nende teket ning võib märgata muistendite ja memoraatide kokkusulamist, erinevad jutužanrid mõjutavad teineteist, muistendite motiivid on memoraatide tekkealusteks.

5.5.1 Kahutaguse mets

Kahutaguse metsaks nimetatakse Kihnu kirdeosas asuvat männikut, mis jääb sadama lähedal asuva söökla ja laagrimaja Rock City lähedusse. Piirkond on tänapäeval metsik, ilma asustuseta, kuid seda on kirjeldatud ka endise asulana:

See Kahutagune? See olnd ühesõnaga asustuse koht seal vana asustuse koht kua. Nemad ütlevad küll, et olnd ainult kirik, mis on mere pealt põlema pandud, ühes täie inimestega, mis sisse põles. (Naine, 1941)

ZM-0261—06--(2011-08-25)_A2448_(005)_MEIER-M.mp3

Kahutaguse piirkonna kohta käib muistend sellest, kuidas Kahutaguse piirkonnas oli kunagi olnud puukirik, mis pandi ühes inimestega kellegi poolt põlema (põletajateks on pakutud mere pealt tulnud röövleid). Samas polnud tegu mitte üksnes vana kirikukohaga, vaid seal võis olla ka asustus, mis on tõenäoline, sest sellele viitab kiriku olemasolu. Siit ka Kahutaguse metsa paralleelnimetus Vanakiriku mets. Tänapäevaks pole kirikust alles muud peale künka ning sellele juhatava teeviida, kuid alljärgnevalt on informant (naine, sündinud 1931. Aastal) kirjeldanud, kuidas tema ema kirikuvaremeid veel näinud.

Naa palju kui mina kuuln olle, selle, Kihnu endiste inimeste käest. See ütles sedasi, mereröövliid panid selle põlema, aasid inimesed sinna sisse ning, elus inimesed põletasid sinna sisse ää. Mereröövliid, aga mitte katkuinimesi pole sinna aetud. Seda metsa hiiütasse Kahutagune mets, mis seal Rock City juures on. Sellepärast Kahutaguse, et see oli naa suur kahju, kui inimesed seal ää põletati selle kirikuga. Sellepärast on kahju tagune nagu, kahju tagune mets. No minu ema aegas olnd vana kiriku varemed veel seal näha, aga enam põle neid varemeid näha. (Naine, 1931)

ZM-0255—05--(2011-08-23)_A2448_(005)_METSVAHI-M

Kahutaguse metsa kohta on välitöömaterjalis kõige rohkem just seletusmuistendeid nimepanekust seoses sealse tragöödiaga. Paar teadet aga annavad edasi kogemusi, mis selle paiga külastajatel on olnud. Neist esimene on jutustatud noormehe poolt, kes on 1993. aastal sündinud noormees. Lugu on taastatud mälu järgi välitöömärkmetest, mis on isiklikus valduses.

Mereröövliid ajasid inimesed kirikusse ja kirik pandi põlema. Kui turistid seal telkisid, kuulsid karjeid, nagu inimesed põleksid. Kiriku varemed on siiani seal. (Mees, 1993)

Tõenäoliselt pole noormees paika külastanud, sest usub, et kirikuvaremed on siiani olemas, mis tegelikkuses paika ei pea. Sellest olulisem on teate põhisisu – Kahutaguse/ Vanakiriku metsas on turistid kuulnud põlevate inimeste karjeid, seal vägivaldselt surnud inimesed usutakse end ilmutavat. Paiga kohta käiv muistend avaldub aktiivse uskumusteatenä. USA folklorist Jeannie Banks Thomas on teoses „Haunting Experiences“ („Kummituslikud kogemused“) kirjeldanud, mismoodi rahutu

surnu annab teada talle valmistatud kannatustest ja ülekohtust ilmudes mõrvapaikadel või õnnetuspiirkonnas. (Thomas 2007: 81) Sarnast nähtumust võib tõdeda ka antud puhul, sissepõlenud inimesed meenutavad endale tehtud ülekohut, nende karjed pole inimeste mälust kadunud. Intrigeerivaks muudab noormehe lugu veel seegi, et loo peategelasteks, karjete kuuljateks olid turistid, mitte kohalikud inimesed, kelle tõlgendusfilter oleks ehk varmam tõlgendama seletamatuid helisid põlevate inimeste karjetena. Pole kindel, kas nimetatud seltskond oli Kahutaguse kohta käiva looga kursis.

Teise kõneka loo on Kahutaguse metsa kohta esitanud noormehe 1931. aastal sündinud vanaema. Võrreldes noormehe enda looga on antud puhul loo peategelaseks ehk üleloomuliku elamuse kogejaks kohalik mees, kes läks kirikuasemele varandust välja kaevama. Paiga häirimine tõi kaasa šoki, mis näitab, et Kihnus elab usk inimese haua puutumatuses. Huarahu häirimisele järgneb rahurikkuja karistamine.

Vaata seal Vanakirikul pandi kirikuinimestega eluajal põlema kus see vana kirik olnd. Seal ju tulid need, kus see Rock City tehti, seal tulid inimeste konta välja ning kõiki ju. Ning siis see minu... või see isa poolt, need elasid siis seal Säärekülas, ning tädi rääkis, et tema vend võtnud labida ning läin kaema. Tema minna sealt alt kaema ning tuln koo ning naerab jätnud labida õue maha ning läind sängu seliti ning vaatnud vasta lage ning ütlen, et tema enam kusagil kaema ei minne. Aga mitte kedagi tema pole rääkin, mis kuuln või näin või, et see jään tema saladuseks. (Naine, 1931)

ZM-0256--01--(2011-08-25)_A2448_(0004)_METSVAHI-M

5.5.2 Lüllemägi

Lüllemäe kohta kirjutas Theodor Saar, Kihnu endine kooliõpetaja ja kultuuriuuriija järgmiselt: „Kihnu saare edelaosas on järsk astring Lüllemägi ja selle all heinamaa, mida kutsutakse Lülleaiaks. Vanasti ulatunud meri Lüllemäeni, kus olnud lautrid. Siin olnud Kihnu vanim küla.“ (Saar 2009: 17) Sarnaselt Kahutagusele on Lüllemägi vana asustusekoht, sellega on seotud tekke- ning seletusmuistendid ning arvatav vägivaldne surmajuhtum.

Lüllemäega on siuke asi, et see, mitte Lüllemäel, aga seal all elas kolm, oli kolm peret

ning üks oli Lüll, Lülle Lüll, ning see oli, tema oli mereröövel nagu või mis välja tuli. Noh need mandrimehed tulid ning tapsid sii ää sellepärast, et tema oli nagu na palju paha teind. Aga Lüll oli ka tegelikult Kihnu rahvast nagu mõisa valitsuse eest nagu hoidis... ning, ning ee, kaitses nagu Kihnu rahvast ning oli siuke rahva mees nagu. (Naine, u 1940)

ZM-0262—02--(2011-08-25)_A2448_(001)_MEIER-M.mp3

Theodor Saare järgi on Lüllesid olnud Kihnus palju ja rahvasuus tuntud Lülle Lüll ajalooliste Lüllede liitkuju. (Saar 2009: 19) Kihnlaste jaoks on Lüll aga konkreetne ajalooline isik, keda tuntakse peamiselt tema röövlikommete, rippuvate jalgadega lambanahkse kasuka ning rahvamehelikkuse poolest. Lüll on vastuoluline isiksus, kes ühelt poolt oli kardetud ning põlatud kui röövel, teiselt poolt aga austatud, kui isik, kes julgeb mõisale vastu hakata. Lüllu on nähtud ka ilmutuslikul kujul.

Lüllemäel me käisime, Kirsi Manniga, seal pähklil. Tüdrikud ikka käisid, kotid olid kaelas, siuksed, tehtud kotid, käisime pähklil ning järsku see Lülle Mann.. See Kirsi Mann tuleb suure joossuga, ütleb et lähme siit ää. Meie selle Lülle maade peal ning vana Lüll seisab seal Lülle mäe peal, suur pikk mantel selgas, kaabu peas ja vaatab mere kohe. Ma ütlesin, et aa mitte tohmi juttu. Jah ond, jah ond, mina pole üksi näind, nemad ikka mitmekesti näind. Et seisn ning vaatand mere kohe, sealt siuke hea vaade, mäe otsast, Lülle mäe. Siukse nägemisi ja siukse nähakse ikka, et see Lüll seal kamandab. (Naine, u 1940)

ZM-0262—02--(2011-08-25)_A2448_(001)_MEIER-M.mp3

Lüllemäega seotud teine lugu pajatab noortest tüdrukutest, kes on suundumas Lüllemäe ligidal asuvasse tallu pulmalisteks. Loo esitaja väitel oli tegemist kollektiivse üleloomuliku kogemusega on üleloomuliku. Ilmuva kuju riidetatud valgesse, mille kaudu võib oletada, et tegemist pole elava inimesega, vaid end ilmutava surnuga. Liivi rahvausku käsitlevas peatükis oli juttu, et selle põhjuseks on surirõivad, milles lahkunu maetakse. (Loorits 1998: 23) Erinevalt eelmisest memoraadist on järgnev, 1964. aastal sündinud naisterahva esitatud lugu oma sõbranna lugudest umbmäärasem (nähtud olendi kohta ei teata, kes see oli, kuid teda ei peeta inimeseks), kuid näitab, et Lüllemäega on seotud kummalised nähtused.

Kaheksakümmend, mis asi see võis olla siis, kaheksakümmend üks või kaheksakümmend, siis siit tagasi edasi on veel üks maja. Siis inimesed elasid, nüüd on see Türgi maja. Türgi on kohe maja nimi. Seal olid pulmad ning siis mul sõbrannad rääkisid, nemad olid seal umbrukad, noh need kes toimetavad pulmas on umbrukad. Ja nemad tulid siis sealt mäest alla sõites kolmekesti ja siis olid, siis nad ütlesid, nad olid midagi näind. Ja sõitsid ikka edasi, mingit valget kuju. Siis olid edasi sõitnud ja tüki aja pärast keegi oli küsinud, sosinal, et kas te ka nägite? Jah, nägime. Naerab Keegi ei julgenud küsida, et kas te ka nägite? Nägime, nägime. Mina jah ei tea, misasjast see on, või mis see on. (Naine, 1964)

ZM-0257--01--(2011-08-22)_A2448_(000)_SIIM

5.5.3 Saare keskosa

Kõige tihedamalt on räägitud memoraate saare keskosa kohta, mis on küll hõredalt asustatud (seal pole ühtegi küla), kuid samas oluline keskus. Nimelt asuvad saare keskosas, umbes ruutkilomeetrisel maa-alal surnuaed, surnuaia naabruses kirik, selle vastas Kihnu Muuseum (endine koolimaja) ja selle taga uus koolimaja, uue koolimaja kõrval Kihnu rahvamaja. Kõikide nimetatud objektidega on seotud lugusid üleloomulikest nägemistest ning kuulumistest, mis on seda silmatorkavam, et Kihnu uus koolimaja ja rahvamaja on võrdlemisi uued hooned. Neist esimene ehitati 1972. aastal ning on läbinud mitmeid ümberehitusetappe, teine alles 2001. aastal. Hoolimata lugude paljususest, läheks nende kõigi üksikasjalik käsitlemine antud töö raamidest välja, seepärast on tähelepanu all seekord vaid surnuaed ja koolimaja, millega on seotud ka enamik välitööde käigus kogutud materjali. Samuti ei ole Kihnu Muuseumi, kiriku ja rahvamajaga seotud surnu ilmumislugudel hinge kujutelma vallas palju uut lisada.

5.5.4 Surnuaed

Kihnu surnuaed on tabuline koht, kuhu ei tohi minna päevavalguse puudumise ajal. Hoolimata sellest on seda tehtud ning tabust üleastujat on tabanud karistus. See võib olla lihtsalt ehmatus mõne surnu ilmumise näol. Memoraat algab tabu tutvustusega ning seejärel kirjeldusega, mis tabust eiramisel juhtus.

Jah ja üks naine oli jälle näinud, et... Öeldakse, et hommikul vara ja õhtul hilja surnuaeda mitte minna. Mitte enne päikesetõusu ega pärast päikeseloojangut. Ja siis üks naine oli läinud sinna Kihnu surnuaeda ja ei olnud seda uut osa surnuaial, noh nüüd on nagu laiendatud seda surnuaeda. Jah ja see naine oli nagu oma haudade juurde läinud ja näind, et sealt surnuaianurgast hakkab siuke noor tüdruk tulema, siuke valge kleit oli seljas olnud, jalgu pole üldse all olnud. Hõljund õhus ja tüdruk vaatund siiapoole, tema poole nagu. Ma ei tea, ta oli nagu viltu korra vaadand ja moment ja ta oli kadund. (Naine, u 1950)

KH-0013-11(2010-09-18)_A2444_JARV (0305)

Sarnase ülesehitusega on alljärgnev teade., millest ilmneb ka surnu hingede seos tuule ning kohisemisega, millest oli juttu ka liivi ja udmurdi rahvausundit käsitlevas peatükis. Surnu hinge liikumine väljendub ka antud puhul tuulena, millest tekkinud pööris saadab pärast päikeseloojangut surnuaeda läinud meest veel tükk maad pärast surnuaiast väljumist.

Naa palju mina olen kuuln, kuuln ühe inimese käest. Üks inimene oli rääkin seda, üks inimene oli rääkin, et ee... Temal abikaasa suri ää, abikaasa suri ää ning tema läks sedasi, tema läks õhta hilja surnuaida, peale õhta hilja surnuaida, peale tööst, tööst läks ää ning läks surnuaiast läbi ning siis... Äkest hakan siuke uhen tema pea kohtas, ikka siuke uhen, ikka siuke uhen käin pea kohtas, mina tea mitte, miuke kohen või uhen või... Tema läind koo ning see uhen saatsn teda tüki maad, ligi kooli saatsn see uhen teda. (Naine, u 1930)

ZM-0255—05--(2011-08-23)_A2448_(005)_METSVAHI-M

5.5.5 Koolimaja

Kihnu koolimajaga seotud lood ilmutavatest surnutest paistavad silma oma isikulisuse poolest. Ilmuv surnu on tuvastatav ja tuntud, ilmutus seotakse kellegi konkreetse lahkunuga. Selliseid lahkunuid on kaks – Theodor Saar, endine Kihnu kooliõpetaja ja koolimaja lähedal kivivaringus hukkunud tütarlaps. Selline konkreetsus on vahest kõige selgem viide kihnlaste usule, et inimese hing on võimeline kehast

irduma ning jätkama iseseisvat elu.

Theodor Saar asus Kihnus kutsetööle 1929 aastal algul õpetajana, hiljem kooli juhatajana. (Sang 2009: 50). Lisaks oli ta aktiivne rahvaluulekoguja ning Kihnu kultuuri uurija, kelle kogutud materjalid on jõudnud ka Eesti Rahvaluule Arhiivi. Seda seoses 1932. aastal esitatud arhiivipoolse üleskutsega kohalikele külaõpetajatele koguda kooliõpilaste kaudu pärimust. Saar töötas ka noorena köstrina, kuid nõukogudeajal sai temast punane. Viimast muutust on oletatud põhjuseks, miks Saare hing ei saa rahu ja tegutseb koolimajas edasi. Järgneva memoraadi on esitanud 67-aastane naisterahvas.

Ning kogu see aeg räägitasse.. Eelmised kaks direktorit, mis olid. Teine oli mees ja teine oli Kihnumua naine. Nad koolimajas, see naisdirektor rääkis, et ee... Käis kirikus mu juures ütles et, mis ma tegema pean, ma kuulen selles uues koolimajas, mis praegu on. Ta oli pühapäeval koolimajas olnud ning mõtlen, et läheb enne duši alla, kui koju läheb. Ta oli läind duši alla juba ning võtnud pealmised riided ära, jaki ära pealt ning ta kuuleb siit, siit, siitpoolt, kus see kööki läheb sisse otsauksest... Keegi keeras otsaukse lahti ning tuli sisse. Sammud ja läks saali. Ta mõtlen et ju koristaja tuleb, et ta paneb pluusi tagasi selga ja läheb ütleb (koolikoristajale, nimi kustutatud) tere. See koristaja on praegu ka seal, see on see /.../ tütar üks, vanem tütar. Et läheb ütleb talle tere ning läind ning ühtigi. Tuln tagasi, proovib, ukсед kõik lukus. Ta käin kõik ukсед läbi, kõik olid lukus. Ning ta kuulis, et tuli keegi sisse. Kusagil ei olnud mitte ühtegi. (Naine, 1943)

KH-0025—05--(2010-09-18)_A2448_KALKUN_(0010)

Koolitöötajatest on üleloomulikke kogemusi kogunud koolidirektorid ning teised koolitöötajad, kes on hilistel tundidel koolimajas viibinud. Võrreldes teiste piirkondadega (kodu, Lüllemägi, surnuaed) paistab koolimajaga seotud surnute ilmumine olevat ajaliselt piiratud, surnute tegevus on seotud ennekõike kas hiliste õhtutundide või lausa ööga.

Teine see meesdirektor rääkis ikka, et ta kuulis, et ee... ukсед käivad ning, aga mina olin seal kolmkümmendüheksa aastat, siin koolimajas, enne olin vanas koolimajas, siis uues. Olen seal isegi ühe öö üksinda ööbind, seal koolis oli, tuletõrje valve oli. Ei pole seal mitte midagi kuulnd. (Naine, 1943)

KH-0025—05--(2010-09-18)_A2448_KALKUN_(0010)

Samuti on koolitöötajate kokkupuuteid kummaliste sündmustega kirjeldanud 1995. aastal sündinud noormees.

Meil oli kunagi üks praktikant, arvutiõpetuse praktikant oli seal, see oli ka, mina kuskil olin, neljandas viiendas klassis. Et tema oli ka, kuna ta öösel tegi mingit asja, siis ta oli kuulnud, kuidas saalis korvpall põrkab noh, et kuigi ta oli üksinda seal. (Mees, 1995)

ZM-0267—03--(2011-08-28)_A2448_(002)_SUDAK-J

Surnute rahustamiseks on lastud maja ära õnnistada, mis on Kihnus levinud tavad. Iga kord kui keegi elukohta vahetab või uus eluhoone valmib, lastakse see preestril sisse õnnistada, mille taga võib näha kristlikku tõrjemaagilist vahendit kurjade vaimude või tagasipöörduvate surnute tõrjumiseks. Järgneva loo on esitanud eelnevalt nimetatud 1967. aastal sündinud kooli kauaaegne töötaja.

Mina soovitasin, et lase ära õnnistada maja siis. Arvasid siis, et see Saar, Theodor Saar, see oli see Kihnu siuke uurija ning ta oli õpetaja ning, et see maeti ilmalikult ning see oli viidi saalist, koolisaalist viidi ära surnuaiale. Arvati, kas hing jäi sinna saali või, aga ma ei usu siukest asja ma ei tea. Pole kuuln, pole näind, ma ei usu. (Naine, 1943)

KH-0025--05--(2010-09-18)_A2448_KALKUN_(0010)

Kihnu koolimaja õnnistamine pole maja surnute tagasipöördumise eest siiski hoidnud, sellega on seotud veel teinegi, seekord vägivaldselt hukkunud tütarlapse ilmumised. Vägivaldne surm on olnud üks neist põhjustest, miks surnud ei saa rahu. Samuti on Oskar Loorits osutanud selle, et traagiliselt hukkunud inimese hing ei saa nii kaua rahu, kuni oleks pidanud kestma tema maine eksistents. (Loorits 1998: 44) Hukkunud koolitüdruku kohta on jutustanud 1995. aastal sündinud noormees. Noorena surnud inimese rippuma jäämisest kahe reaalsuse vahele on kirjutanud Juha Pentikäinen hukatud laste näitel. (vt Pentikäinen 1968) Ka alljärgnevast tüdrukunäitest selgub, et vägivaldselt või noorena surnud inimene ei pääse siit maailmast minema.

No kõik räägivad kogu aeg, et koolis kummitab, aga keegi ei tea, täpselt miks, noh.

Muidugi nad räägivad sellest ka, et see tüdruk, kes kivivaringus hukkus, vaata aastaid tagasi noh, viis-kuus aastat tagasi võis olla noh. Räägitakse temast, et tema kummitab, noh. (Mees, 1995)

ZM-0267—03--(2011-08-28)_A2448_(002)_SUDAK-J

Sarnast korvpallipõrgatamist on anonüümseks jääda soovinud keskealise meesterahva sõnul näinud päeval kehalise kasvatus tunnis terve klassitäis lapsi. Kuju olevat olnud üleni must, väikese tütarlapse kasvu, seisnud saalinurgas ning põrgatanud palli, temaga kohtumisel kuju mõne hetke pärast haihtunud (märkmed välitööpäevikus). Seevastu ühel klassiõhtul nägid kooli saaliaknast välja vaadates lapsed kompostihunniku otsas valget kuju. Kuju seisnud seal kaua, olnud inimese kõrgune, kuju poolest ovaalne (märkmed välitööpäevikus).

Ühe lisapõhjusele, miks koolimajaga on seotud nii palju nägemusi, osutas eelnevalt nimetatud informant eraviisilises vestluses. Nimelt on Kihnu muuseumi renoveerimistöõde käigus maapinnast lahti kaevatud inimese kondid, pärast mida hakati ilmutusi nägema. Nii võib ka siin näha usundilist kujutelma, et surnu rahu ei tohi häirida ning hauakoht peab püsima puutumatuna. Väljakaevatud kondid maeti küll ümber, kuid see ei muutnud olukorda, mistõttu piirkonnaga seotud memoraatide hulk aja jooksul üha kasvas.

6 Kokkuvõte

Usk ilmutavatesse surnutesse on Kihnus tänapäeval elujõuline ja mitmepalgeline. Surnud ilmutavad end sageli kodus, ajalooliste muistenditega seotud kohtades (Kahutaguse mets, Lüllemägi) surnuaias või ka saare keskosas laiemalt, kuhu jäävad kirik, muuseum, kool ja rahvamaja. Ilmutamiste lokaliseeritus näitab, et need piirkonnad on kihnlaste jaoks olulisemad, neis viibitakse sagedamini ning seega mainitakse neid ka juttudes sagedamini. Irdhingekujutelma kohta ütleb juttude lokaliseeritus seda, et hing on võimeline inimese surma järel kehast lahkuma ning siinpoolsuses ringi rändama, kusjuures tema tajumiseks ei ole vaja saavutada erilist meelesundit (nagu udmurdi ja liivi hingekujutelmade puhul, kus hinged olid valdavalt nähtamatud), vaid see võib juhtuda nii unes (mis on ühtlasi põhiliseks suhtluskanaliks elavate ja surnute vahel Kihnus) kui ka täiesti tavapärastes situatsioonides ärkveloleku aja jooksul.

Surnute ilmumine ei ole ajaliselt piiritletud, mis tähendab, et surnu võib ilmutada end nii öösel kui päeval. Hingedeajast välitöömaterjalis teateid pole, hingedepäeva peetakse alles vabariigi taasiseseisvumisaegseks kombeks. Üks teade räägib jõuluaegsest kombest teha ustele ristimärk, mis hoiab kuradid (surnute hinged?) eemal.

Kihnus on levinud usk hinge rändeajast, mis on kuue nädala pikkune aeg alates inimese surmast, kuid memoraatidest võib järeldada, et hing võib jääda palju kauemaks siinpoolsusesse viibima. Viibimispõhjuseks esines memoraatides oletatav surnu rahutus, mille tingis vägivaldne surm või (Theodor Saare puhul) usust taganemine, mille taga võib näha kujutelma, et surnu hing ei saanud minna teispoolsusesse. Tagasipöördumispõhjuseks on nimetatud veel hauarahurikkumist, mis näitab usku, et irdhing viibib hauas või on hauakohaga seotud. Ajalise piiritletuse puudumine näitab, et irdhing võib vabalt jäädagi elama siinpoolsusesse, kuigi oodatakse tema lahkumist ning rahunemist.

Memoraatidest kumas läbi, et surnut ja tema ilmumiskuju osatakse omavahel seostada. Konkreetsemalt tuleb see välja unenägude puhul, kus unes ilmuv surnu ei erine elavast inimesest mitte millegi poolest. Samas võib ka ärkveloleku ajal kohatud surnu olla äratuntav. Irdhingel peab säilima järelikult seos kehaga, millest ta irdus. Keha jätab hinge oma jälje, lisaks sellele ka rõivad, milles keha maeti. Teine võimalus on, et irdhing saab valida oma ilmumiskuju ning eelistab elavatele tuntud ilmumisvormi.

Igatahes võib ilmutav surnu olla konkreetne ajalooliselt elanud isik või keegi, keda peetakse ajalooliseks reaalsuseks (Lüll).

Surnu tagasipöördumine koju sünnib memoraatide põhjal tema tahtest sündinud kurjast kavatsusest. Kodukäijaks tulev surnu võib juba eluajal hoiatada oma surmajärgse tagasituleku eest ning hoiatuse hiljem täide viia. See tähendab, et irdhingel peab säilima tahe, mis lubaks tal tagasi tulla ning tunne, mis ajendaks teda tagasi tulema ning elavaid hirmutama. Irdhing on seega täiesti elujõuline olend, kellele keha võib olla üksnes takistavaks teguriks. Surmajärgselt omandab ta palju suuremad võimed (võime ilma muuta, kutsuda esile meelepetteid, ilmuda üleloomulikus vormis). Seejuures säilitab ta osa oma elujõust, mis lubab tal uksi avada ja sulgeda ja näiteks asju loopida.

Veel üks kihnu irdhingekujutelmale omane joon on tema igakülgne ohtlikus elavatele. Kodukäija korral ta kas hirmutab või isegi ründab elavat inimest, kuid ta võib kahjustada inimese elujõudu ning tuua kaasa inimese surma. Üheks selliseks märgiks on surnult unes millegi vastuvõtmine, mis tähendab kindlalt halba (kuigi ühe teate kohaselt võib see ka head tähendada). Surnu ohtlikust elavatele näitab muuhulgas seegi, et surnukeha ei viida mööda põldudest, mis tähendab, et ta kahjustab põlluviljakust. Nõnda pole irdhing ohtlik mitte üksnes inimesele, vaid ka looduse viljakusele üldiselt.

Surnutõrjeks on Kihnus kasutusel mitmesugused rituaalid (surnukeha ümberpööramine majast väljaviimisel, uksepakku naela löömine, surnu ärasaatmise sõnad), tema rahustamiseks loetakse mälestuspalveid esimest korda kuue nädala ja teist korda ühe aasta pärast surma. Sellegipoolest võib surnu end ilmutada unes, tulla kodukäijaks või ilmuda kodust väljaspool. Surnut ei tõrju isegi preestri õnnistus, mida näitab komme lasta majad sisse õnnistada, kuid samas surnute ilmumine ei lõpe. Surnute resistentsus tõrjemaagiliste vahendite suhtes näitab, et irdhinge kujul ilmuv surnu on tõeliselt ohtlik ja võimas olend, keda ei takista elavate poolne kaitsemaagia. Ta ilmub millal ning kus tahab, mis muudab inimesed surnute ees kaitsetuks. Selline surnu erakordne ohtlikus eesti, liivi ning udmurdi hingekujutelmade puhul ei ilmnenu. Udmurdi rahvausus on kurjad vaimud küll tuntud, kuid nende vastu on võimalik võidelda, liivi rahvausus pole surnuid nii ohtlikena kujutatud.

Irdhingekujutelm väärrib edasist uurimist, selgitamaks, kas tehtud järeldused peavad ka kihnlaste endi meelest paika ja otsimaks uut informatsiooni ilmutavate surnute kohta. Hetkel kogutud välitöömaterjalis puudub informatsioon hingedeaja pidamise kohta, samuti pole põhjalikult peatunud jõuluaegse kambaskäimise kommet ning unes

ilmutavate surnute teemat. Lisaks on võimalik hankida informatsiooni läbi painajalugude, mis hetkel jäävad uurimusest välja, kuna painajaks käijat peetakse elavaks inimeseks. Seepärast võib näha käesolevat tööd kõigest esimese uurimisetapina.

7 Allikad

Kirjandus

- Mullen, Patrick B. Belief tale. *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art. Volume 1: A-H. Edited by Thomas A. Green.* Santa Barbara: ABC CLIO Inc, 1997
- Eisen, Matthias Johann. Eesti Mütoloogia. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1995
- Degh, Linda. Legend. *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art. Volume 2: I-Z. Edited by Thomas A. Green.* Santa Barbara: ABC CLIO Inc, 1997
- Hesz, Agnes. Hidden messages: Dream narratives about the dead as indirect communication. *Vernacular Religion in Everyday Life. Expressions of Belief.* Edited by Marion Bowman, Ülo Valk. Equinox Publishing Ltd. 2012
- Hiiemäe, Mall. Sõnajalg jaaniöö. Tartu: Ilmamaa, 2006
- Hiiemäe, Mall. Pühad ja argised ajad eesti rahvakalendris. Tallinn: Varrak, 2010
- Lintrop, Aado. Udmurdi usund. Tartu, Eesti Rahva Muuseum 2003
- Lintrop, Aado. Udmurdi rahvausundi piirjooni. Tartu: Tartu Ülikool, 1993
- Loorits, Oskar. Eesti rahvausundi maailmavaade. Tartu, 1990
- Loorits, Oskar. Liivi rahva usund. 1-3 : mit einem Referat: der Volksglaube der Liven. Tartu : Eesti Keele Instituut, 1998
- Paulson, Ivar. Vana eesti rahvausk. Tartu: Ilmamaa, 1997
- Pentikäinen, Juha. The Nordic Dead-Child Tradition. Nordic Dead-Child Beings. A Study in Comparative Religion. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia. 1968
- Pentikäinen, Juha. Memoriate. *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art. Volume 2: I-Z. Edited by Thomas A. Green.* Santa Barbara: ABC CLIO Inc, 1997
- Saar, Theodor. Kihnu vägimehed. Kihnu Jõnnust Kihnu Virveni. Pärnu: Kihnu kultuuri instituut, 2009. Lk 17-27
- Smith, Paul. Legend, Contemporary. *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art. Volume 2: I-Z. Edited by Thomas A. Green.* Santa Barbara. 1997
- Thomas, Jeannie Banks; Grider, Sylvia Ann; Goldstein, Diane E. Haunting Experiences. Ghosts in Contemporary Folklore. Utah: Utah State University Press. 2007
- Viires, Ants. Paar pilguheidet eesti muinasusku. Looming 12/ 1986

Veebiallikad

Arukask, Madis. Suheldes üle piiri: ekshumatsioon ja surnuitkude žanriline mälu. Mäetagused 47. Tartu, 2011. <http://www.folklore.ee/tagused/nr47/>. Viimati külastatud 20.05.2010

Blumberga, Renate. Oskar Loorits ja liivlased. Mäetagused 24. 2004 Viimati külastatud 20.05.2010

BC, Riga. Latvia's tiny Livonian minority struggles to keep its language alive. http://www.baltic-course.com/eng/baltic_news/?doc=3215. Viimati külastatud 20.05.2010

Ernstreit Valt. Liivlased. <http://www.folklore.ee/rl/folkte/sugri/liivi/>. Viimati külastatud 20.05.2010

Hint, Mati. Liivlased – veel mitte in memoriam. Noorus, 7/ 1970. Lk 41-45. <http://www.suri.ee/r/liivi/hint.html>. Viimati külastatud 20.05.2010

Kõivupuu, Marju. Surmakultuuri suundumustest tänapäeval. Usuteaduslik Ajakiri 1/ 2010. Lk 105-129. http://www.usuteadus.ee/failid/1_2010/Koivupuu.pdf. Viimati külastatud 20.05.2010

Kulmar, Tarmo. Eesti muinasusundi hingefenomenoloogia probleeme. Sator 1/ 2000. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator1/kulmar.html>. Viimati külastatud 20.05.2010

Lintrop, Aado. Udmurdid, kes nad on? <http://www.folklore.ee/~aado/rahvad/udm.htm>. Viimati külastatud 20.05.2010

Udmurdi Autonomoose Vabariigi ametlik kodulehekül. <http://www.udmurt.ru/en/Land%20and%20People/General%20Information/General%20Information.php>. Viimati külastatud 20.05.2010

Valk, Ülo. Eesti mardilaulude usundilisest taustast (teekonna motiiv). Rahvausund tänapäeval. Tartu, 1995. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/usund/eesti/valky.pdf>. Viimati külastatud 20.05.2010

Viluoja, Eha. Surnuga seotud uskumused ja muistendid eesti rahvapärimuses. Sator 1/ 2000. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator1/vilu.html>. Viimati külastatud 20.05.2010

Käsikirjalised allikad

Sudak, Jaan. Välitööpäevik Kihnu 2011 augusti välitööretkelt.

Arhiiviallikad

KH-0001—02--(2010-09-17)_A2448_METSVAHI_(004)
KH-0008—02--(2010-09-17)_A2448_PAE_(003)
KH-0011—02--(2010-09-18)_A2448_PAE_(001)
KH-0011—03—(2010-09-18)_A2448_PAE_(002)
KH-0013-05(2010-09-18)_A2444_JARV (0299)
KH-0013-11(2010-09-18)_A2444_JARV (0305)
KH-0016—01—(2010-09-17)_A2448_HUNT_(004)
KH-0016—02—(2010-09-17)_A2448_HUNT_(005)
KH-0019—01—(2010-09-18)_A2448_TAMM_(001).mp3
KH-0020--01--(2010-09-17)_A1644_SELJAMAA_(000)_MP3s.mp3
KH-0023—04--(2010-09-19)_A1644_TAMMAI_(0008)
KH-0025--01—(2010-09-17)_A2448_KALKUN_(0006)
KH-0025—02—(2010-09-17)_A2448_KALKUN_(0007)
KH-0025—05--(2010-09-18)_A2448_KALKUN_(0010)

Arhiivi üleandmata intervjuud

ZM-0255--05--(2011-08-23)_A2448_(005)_METSVAAHI-M
ZM-0256--01--(2011-08-25)_A2448_(0004)_METSVAAHI-M
ZM-0256--01--(2011-08-25)
ZM-0257--01--(2011-08-22)_A2448_(000)_SIIM
ZM-0258--12--(2011-08-24)_A2448_(011)_SUDAK-J
ZM-0259--01--(2011-08-25)_A2448_(0004)_SIIM-P
ZM-0261--06--(2011-08-25)_A2448_(005)_MEIER-M.mp3
ZM-0262--02--(2011-08-25)_A2448_(001)_MEIER-M.mp3
ZM-0267--03--(2011-08-28)_A2448_(002)_SUDAK-J
ZM-0268--01--(2011-08-25)_A2448_(000)_PALL-L

8 Summary

The conception of free spirit in memorates from Kihnu island dealing with encountering with the dead

The aim of the current B.A. thesis is to analyze and discuss conceptions of free spirit in the basis of memorates collected from Kihnu during two fieldwork trips in September 2010 and August 2011. Kihnu is a little island in the Gulf of Riga with a rich and living heritage, what is known among the Estonian folklorists as one of the two „cradels“ of folklore (the other one is Setumaa). It is known for its cultural and folkloristic naturalness and living folk beliefs.

Free spirit is a term from Estonian folklore researcher Oskar Loorits. According to his work the conception of spirit consists a belief in multiple of spirits with their own functions. Free spirit is a spirit that is able to leave one's physical body in one's lifetime or after the death. Free spirit can continue one's independent life in abode of the dead or alive. Nowadays the belief in free spirits is strong in Kihnu island, dead manifest themselves at home, in historic places, in graveyard or around the local school, museum and culture centre. To perceive the attendancy of free spirit one does not need to be in specific state of mind, it can be perceived while sleeping or while everyday situations. Attendancy of the dead is not limited by time - it means that spirits are able to manifest themselves during the whole day.

The reasoning for manifesting spirits is believed to be uneasiness of the dead that might be caused by violent death, abjuration of religion or disturbing the peace of the grave.

According to Kihnu belief, dead can return home by their own will. Visitant might warn its family before its death that he/she would return home after the death. In Kihnu island free spirits are believed to be all-around dangerous to living people. If a free spirit is visitant, it might scare or even attack living people. Therefore it can be said that free spirits are viable and physical body decreases its strength. Free spirits have greater powers than alive – they are able to change the weather, create spectres etc. Therefore free spirits are dangerous to the people and to the nature. People in Kihnu island use also different magical rites against the dead, but they seem to be not quite effective.